

PRAMS REJSER I NORGE 1804-06

AF

TORBEN NIELSEN

Tresindstve år gammel fik digteren *Christen Pram* i 1816 afsked som deputeret i økonomi- og kommercekollegiet; formelt fordi dette blev slået sammen med det vestindisk-guineiske rente- og toldkammer, men det er rimeligt at formode, at der bag afskedigelsen – som vel med lidt god vilje kunde være undgået – lå en vis mistænksomhed fra Frederik VI.s side. „Skjøndt jeg . . . har den Ære, i 35 Aar . . . at have været Hs. Majestæts Dannerkongens Embedsmand, har jeg ogsaa den at være født ved Dovrefjeldets Fod.“ Det siger sig selv, at begivenhederne i 1814 kunde stille en norskfødt dansk embedsmand overfor alternativet, om han var dansk eller norsk – et alternativ, som han hidtil havde været forskånet for, og som han i det længste vilde have undgået at tage stilling til. Men da dobbeltmonarkiets søndring var uhjælpelig, meldte Pram sig under den norske fane og kom derved til at tage plads mellem to stole: på den ene side reflekterede den norske regering ikke på hans tilbud og på den anden side gjorde hans henvendelse til Norge ham mistænkelig i Frederik VI.s øjne. Der stod han så, endnu i sin fulde kraft, med en derangeret økonomi – intet særsyn i de dage – og kun med sin pension at leve af. For at klare sine mest presserende forpligtelser solgte han sin pension til den højstbydende og satte så sin lid til sin pen.

I 1816 affattede han sit „litterære testamente“ (i Det kongelige Bibliotek, Ny kgl. saml. fol. 743), en status over sin rige produktion, og i 1817 indbød han til subskription på en udgave af sine samlede skrifter. Disse beregnedes at fylde omtrent en snes oktavbind; der blev dog intet deraf, førend vennen Rahbek i årene 1824-29 – efter Prams død – udsendte hans udvalgte digteriske arbejder i 6 bind. Det er rimeligt nok, at tyvebindsplanen måtte reduceres, men beklageligt, at det er sket udelukkende på bekostning af hans statistisk-økonomiske forfatterskab, især da hans største enkeltpræstation, beretningen om hans rejser i Norge 1804-06,

er forblevet uudgivet. Denne rejseberetning rummer vel den bedste og fyldigste fremstilling af Norges økonomiske forhold umiddelbart før adskillelsen fra Danmark, og ønsket om en udgivelse er da også med jævne mellemrum blevet fremført; da det imidlertid er tvivlsomt, om det nogensinde vil blive realiseret, kunde det være på sin plads at meddele en slags indholdsoversigt til dette værk, således at dets mulige benyttere kunde få en art nøgle dertil.

I sin glimrende karakteristik af Pram siger Oehlenschläger (Erindringer I, 1850, p. 177), at han „gav sig af med altfor mange Ting, til at han kunde bringe det til Fuldkommenhed i Noget“. Direkte forkert kan denne dom vel ikke kaldes; den træffer i og for sig hele Prams generation med dens levende interesse for samfundsproblemernes brogede mangfoldighed. Visselig gik man mere i bredden end i dybden, men ser vi nøjere til, har Pram en skarpere profil end de fleste af samtidens velmenende filantroper: han havde temperament. „En fyrig Normand, fuld af Aand og Hierte“ er Oehlenschlägers klassiske ord om ham. „Jeg har intet Menneske kiendt“, siger han videre, „der forbandt en saa høi Grad af Godmodighed og Velvillie med en saa opbrusende Hidsighed. Men han meente intet Ondt dermed; og hvo, der kiendte ham, betragtede hans Larmen som en Mølles Klappren, medens det nærende Korn males deri.“

Dobbeltheden af poet og prosaisk embedsmand spiller Pram med megen selvironi på i sin gendigtning af Horatses ode Exegi monumentum ære perennius; hvor Horats slutter med at anråbe musen om at laurbærkranse digteren, beder Pram Sorgens Musa: Bring til Comptoiret mig igien! Og i skildringen af sin virksomhed opretholder han også parallelismen mellem digterkaldet og redaktionen af et handelstidsskrift:

Jeg, med syv tusend' Vers, din Priis,
Stærkodder! ud mod Evigheden sendte;
og meer paa Vers, som evig Priis fortjente,
I Prosa en Commers-Avis.

Ægyptens pyramider, med hvilke Horats sammenligner sin kunsts holdbarhed, bliver hos Pram til Skydebanens fuglestang:

. . . Før bortgaer
Vort Kobber efter Sølvets Vane;
Ja høit og fast, som Stangen staaer
Paa kongelige Skydebane,
Saa staaer min Roes . . .

For at man ikke skal være i tvivl om meningen, meddeler digteren i en fodnote: „Regalique situ pyramidum altius. Læsere udenfor Kiøbenhavns Egne mærke, at denne Stang staaer fra Aar til Aar.“ Ved et af skæbnens luner er denne stang nu kommet til at stå lige ovenfor Emiliekilde, emnet for det af Prams digte, der vel har været holdbarest overfor tidens tand. Når vi idag passerer den nyrestaurede Emiliekilde, der knejser som i sine første dage, kan vi gerne sende digteren en tanke. Medens fuglestangen endnu står i bedste velgående og stadig bruges efter sin bestemmelse, er Prams litterære monumenter blevet til historie. Måske er det til syvende og sidst hans beretning om rejserne i Norge 1804–06, man længst vil øse af.

Selve den definitive rejseberetning befinder sig i det danske Rigsarkiv, hvortil den blev overført fra Universitetsbiblioteket i halvfemsene. Men vil man danne sig et fuldstændigere billede af den rejsende selv og de mennesker, han møder, noget, der naturligvis kun i begrænset omfang kan gøre sig gældende i en officiel rapport – må man også i undersøgelsen inddrage håndskrifter, der beror i Universitetsbiblioteket i Oslo, i Bakkehusets arkiv og i Det kongelige Bibliotek.

Dette svarer i og for sig ganske til de tanker, som Pram selv gjorde sig om rejseberetningens offentliggørelse: „Af en Reisebeskrivelse vilde de fleste Læsere vel og fordre noget andet end blot og bar statistisk Oeconomie, skjøndt, ei for snævert taget, indeholder dette allerede meget.“ Var Pram end ingen helt i privatøkonomien, så forstår han ganske tallenes videnskabelige værdi, og man finder i hans efterladte papirer utallige statistiske tabeller, især fra rejsen 1805–06 i Christiansands stift, „den Deel af Landet, hvorom forhen især manglede nøiagtig Underretning“. Et supplementsbind til rejseberetningen indeholder udelukkende tabeller og kommentarer dertil. Pram fortsætter: „En Deel Bidrag til at gjøre Beretningen i det mindste noget mere underholdende, eller mindre eensformig, indeholder vel min holdne Journal, dog er denne for en stor Deel vel neppe at forstaae af andre end mig selv. Til at indrette det hele for at forelægges Publikum, stodelede jeg, understøttet af de i Journalen antegnede Vink, paa min Hukommelse. De væsentlige Underretninger indeholdtes for den mindste Deel i Journalen, for det meste i særskilte Antegnelser og Documenter, som i den allerede fuldendte Beretning ere benyttede og verificerede ved Sammenhold med hinanden . . .“

Den omtalte rejsejournal synes ikke længere at eksistere; men en hel del løse optegnelser og breve findes der, som kaster lys over den i mere officielle vendinger holdte rejseberetning. Om denne meddeler Pram i testamentet: „Det første Bind bestaaer i enkelte Rapporter skrevne paa

Reisen 1804. Disse vare, inden jeg kom tilbage i Foraaret 1805, allerede forkomne. Jeg fornyede dem af min Copibog, hvor de endnu findes. – Den fornyede Afskrift forsvandt næsten strax, uden at være læst af andre end – –, som ei vilde, at den Punct om Tangbrændingen, maaske ei, at noget til Norges Fremme – skulde komme til Diskussion.“ Hvem – – er, har ikke kunnet fastslaas; hvis det ikke drejer sig om en tilfældig hændelse, som vækker Prams mistanke, kunde man tænke på C. D. Reventlow, rentekammerets chef, hvis skarpe stillingtagen i den kongsbørgerske sag Pram vender sig imod. Men man kan også vanskeligt forestille sig en undertrykkelse gennemført uden at kommercekollegiets øverste embedsmand, Schimmelmänn, var impliceret deri. I Productions og Fiskerie Fagets Journal er modtagelsen af indberetningerne fra Molde og Trondhjem indført med en lidet sigende Collegii Resolution: Til Efterretning og nærmere Foretagelse i sin Tid.

Præsensformen „bestaer“ er egnet til at vildlede; ligeledes udtrykket, at beretningen „indeholdes“ i ti bind. Der kendes den dag i dag kun ni bind, hvoraf det første bærer betegnelsen 2. Deels 1. Hefte og skildrer rejsens forløb fra 8.8.1804, dog med udeladelse af tangbrændingssagen, der ufortøvet blev rapporteret til kollegiet. For oprejsens vedkommende må vi holde os til den omtalte kopibog Additamenta fol. 163 samt to omtrent identiske rejseregnskaber i UB Oslo, ms. fol. 512.

Der vil i det følgende sjældent henvises til de enkelte kilder, men en nærmere redegørelse for disse vil findes i artiklens slutning. Når denne fremgangsmåde er valgt, skyldes det dels hensyn til overskuelighed og kurant læsning, men også, at de er udnyttet under eet; omtalen af et enkelt forhold kan være sammenstykket af forskellige kilder, således som Pram selv havde forestillet sig det ved en offentliggørelse. Den endelige rejseberetning er naturligvis rygraden i fremstillingen.

Man vil forgæves søge efter konsekvens i brugen af stednavneformer. Valget beror i hvert enkelt tilfælde på et skøn; en konsekvent brug af Prams former vilde virke lige så stødende i en moderne text som en gennemført anvendelse af moderne navneskik vilde virke anakronistisk.

Den direkte anledning til Prams Norgesrejse var de gentagne klager fra fiskerne yderst i Trondhjemsfjorden og på Mørkekysten over tangbrændingen ved kysterne. Opdagelsen af, at man kunde fremstille soda af tangaske, havde sat en omfattende industri i gang; et indtryk af dens omfang får man af, at der alene i året 1800 fra Christiansund udførtes

På modstående side: Kort over de i Prams rejser omtalte lokaliteter. Navneformerne er det 19. århundredes.

2.279.000 \bar{u} og fra Molde 970.300 \bar{u} , altså i nutidens mål 1625 tons fra de to Mørebyer alene. Det er let at forestille sig, hvor megen røg dette har afstedkommet, og at kystboerne har henlevet deres tilværelse under et stadigt, ildelugtende røgslør. Med hensyn til den påståede skadelige indflydelse på fiskeriet har man tydeligvis ikke vidst, hvilket ben man skulde stå på; en kommission nedsattes i 1804, tidsbegrænsede forbud udstedtes nu og da, og hele problemet løste sig af sig selv, da man få år efter opfandt en ny metode til sodafremstillingen. (En udførlig fremstilling af tangbrændingssagen findes i Arne Odd Johnsen: Kristiansunds historie III, 1958, p. 559 ff.)

Var end Prams sendelse en direkte frugt af tangbrændingsproblemet, så gjaldt hans rejse meget mere end dette problem; det drejede sig om en gennemgribende undersøgelse af hele Norges økonomiske forhold. Men først gjaldt det de røgplagede fiskere, og uden videre svinkeærinder gik rejsen direkte til Trondhjem. Den 12. juni 1804 udstyredes han med en anbefalingsskrivelse fra kollegiet; dagen efter rejste han fra København til Helsingborg, hvor han købte en gammel rejsekærre for 25 rigsdaler og seletøj for 3. Hans ven professor Anders Lidbeck bad ham ikke at rejse Lund forbi, men der var øjensynlig ikke tid til besøg.

Pram var heller ikke enerådende med hensyn til rejsens forløb, idet han som rejsefælle havde den netop viede første biskop over Nordlandene og Finmarken Mathias Bonsach Krogh; denne havde hidtil været sognepræst på Ørlandet og var således et meget nyttigt bekendtskab, hvad tangbrændingsproblemet angik. En enkelt afstikker gjordes der til Trollhättan, hvor kanalen besås, men ellers fulgtes den direkte vej; rundt regnet har rejsehastigheden været ca. 50 km om dagen.

I Moss gjordes et par dages ophold (22.-23.6.). Pram undrer sig over, at en så skønt og fordelagtigt beliggende by kun har 1460 indbyggere, hvoraf endda relativt mange fattige. Han anbefaler en gennemskæring af det smalle næs, der forbinder Jeløen med fastlandet; dette vil i høj grad forbedre havneforholdene.

Også i Christiania bliver han et par dage på grund af at Krogh bliver opholdt der, og han benytter lejligheden til at besøge de lokale industrier, papirmøllen, Schandorffs mosfarvefabrik og præsten Ole Pihls teglværk. Den vindskibelige sjælchyrde skønnes ikke at behøve det rentefri lån, han har ansøgt om, men kunde passende få en hædersmedaille! Schandorff roses meget for „Indsigt, Forstandighed, Paapassenhed og Ret-skaffenhed“ samt for sin „Sindighed“, en egenskab, Pram ved at påskønne, hvor han træffer den – selv tyngedes han jo ikke af samme dyd. Papirmøllen har den vanskelighed, at ordentlige klude er sjældne: „Al-

mindelige Folk af begge Kjøen gaar for det meeste i saa grovt Linnen, at Kludene ikke ville due uden til de sletteste Papirsorter; og Sænge- og Bordlinnet bruges, som bekiendt, slet ikke her af Almuen, uden til Stads“. Også alunværket besøger han, inden rejsen går videre over Eidsvold, Hedemarken (med en dags ophold hos provst Abraham Pihl i Vang) og gennem Gudbrandsdalen, som han håber at se nærmere på på tilbagereisen. Han gør bekendtskab med konen på skiftestedet Formo på Sel og gør den iagttagelse, at „Man sætter Hæder i en uhyre Garderobe . . . og elsker at have Kister fulde af egne Manufacta at fremvise“.

Så nærmer Pram sig det Dovrefjeld, som han er stolt over at være søn af; stoltheden gælder tydeligvis mere det symbolske end det reelle Dovre, på hvilket han anlægger et mere praktisk end poetisk syn: „Først ved Nedfarten paa Fieldets nordre Side seer man igien nogle Klipper, og forfærdelige Fieldsituationer. Et Stykke af denne, mellem Kongsvold og Drivstuen, noget meere end en Miil langt, langt farligere og voldsommere end Kringene, Selsrusten og alle de andre berygtede Fieldveye, Vaarstigen kaldes den, skal, siger man være en af de allerrædsomste i Norge. Den er det, desværre, som dens Vedligeholdelse er aldeles forsomt. . . Denne Miils Reise medtog nu $4\frac{1}{2}$ Time“. Fra Tofte ad den gamle bratte Dovrevej må han have 3 heste for kærren, en ridehest til sig selv og en til tjeneren; på det jævne terræn fra Fokstuen til Hjerkin kan de klare sig med tre, men der må atter fem til resten af vejen til Drivstuen. (Krogh nævnes ikke i regnskabet, men det kan jo blot være af regnskabstekniske grunde.) Alt i alt er de dog kommet ganske godt frem – strækningen fra Fokstuen til Drivstuen tilbagelægges på een dag, den 5. juli, hvilket kun er få kilometer under den gennemsnitlige dags-etape. Endelig tre dage i plaskende regn, og han ankommer til Trondhjem den 8. juli efter 10 effektive dagsrejser fra Christiania.

I Trondhjem opholder han sig en hel måned, da han må oppebie fiskeriernes begyndelse for at kunne danne sig et indtryk af den omstridte sag. Men han ligger imidlertid ikke på den lade side. Strax efter sin ankomst tager han fat på sin embedskorrespondance og meddeler sine iagttagelser på oprejsen, hvorefter han begynder på en nøje gennemgang af Trondhjems erhvervsforhold, hvor han efter omtalen af mange navne konkluderer, at der er livlig handel, men kun få manufakturer. Skal industrien støttes, må det være så effektivt, at den vil blive i stand til at konkurrere med den engelske; og dermed kan det nok have sin vanskelighed. Han taler om den „grændseløse og udelukkende Ærbødighed, der bæres for alt Industriproduct, som er Brittisk, Mistvivl om at naae i noget Arbeid den Fuldkommenhed som Briterne ere eller

troes være i Besiddelse af, og det Haan, hvormed de ei sielden hidkommende Briters Nationalstolthed seer ned paa alt hvad der ey tilhører deres Øe“ som „Hindringer, som modsætte sig eller afskrække fra Benyttelsen af hine Anledninger til Indenlandsk Vindskibelighed“.

Fra Trondhjem sejler han den 8. august til Ørlandet, opholder sig der og på Hitra henved 14 dage og fortsætter til Christiansund, hvor han ankommer den 28. august og forbliver til den 7. september. På Ørlandet har han først fast station på Brekstad, men den nyudnævnte biskop Krogh har ikke kunnet ledsage ham; til gengæld får han megen støtte af overkrigskommissær Holtermann på Østråt. Pram finder enighed hos høj og lav om, at tangbrændingen skader fiskeriet og medfører regnvejr, og i forening vil han og Holtermann gøre et forsøg med tangbrænding, der dog ikke må være alt for omfattende for ikke at oppiske folkestemningen, der her og der har givet sig voldsomme udslag. Forsøget foregår ved Østråt den 13. august og beskrives nøje, ligesom vi får at vide, at folkene, der hjælper til, får 2 rigsdaler for deres ulejlighed. Under forsøget indtræffer en lille pudsige episode: For at konstatere virkningen på fiskene har man udsat fisk i to baljer, hvoraf den ene stilles udsat for røgen, den anden ikke. Da de skal se til dem, viser det sig imidlertid, at fiskene er døde i begge baljerne! Pram indrømmer, at lugten er meget ubehagelig, men at røgen iøvrigt ikke generer, end ikke den brystsyge Holtermann, og forresten synes vandet ikke at have taget afsmag af røgen. Pram indrømmer dog, at det kan skyldes, at man overalt er så imprægneret med røgen, at man ikke mærker en eventuel afsmag.

I omtalen af den lille ø Grip et par mil ude i havet udfor Christiansund, hvis eneste mulige næringsvej er fiskeriet, må Pram imidlertid utvetydigt stille sig på fiskernes side: „Men naar Smølen ej brænder Tang for dem Sommeren igiennem, saa kunne de, 16 eller 20 Dage af hver Sommer, reise ud paa de Havbanker, som de ere nærmere ved end andre, som kun de kunde peile sig til, og hvor de da kunde hente sig saa mange Langer og Qyeiter og Sejulfe, at de af det, de sælge dem for, tilligemed hvad de for Resten faae af smaa Taretorsk, kunne leve det hele Aar. Det, de i de seenere Aar have faaet, har neppe været nok til at redde dem paa deres forfærdelige Opholdssted for Hunger. I Aar fik de et Par Dage Mængde; men Smølen sendte sin Tangrøg; de kunde ej sigte længer efter de i Bølgen veiledende Meed, og deres Fiskerie var forbi – kan man da meget fortænke dem, eller deres Brødre paa de andre Øer, at de reise hen og nedrive Tanggruberne?“

Dette er dog til at tage og føle på; er Pram end skeptisk overfor påstande om røgens meteorologiske indflydelse, indser han, at fiskerne be-

høver et rimeligt mål af beskyttelse, hvad vi ser af den konklusion, han kommer til i sin indberetning til kollegiet. Men først må han forhandle med amtmand Sommerfeldt i Romsdalen. Rejsen, mest over sunde og fjorde, over Hevne og Vinje, går kun ret langsomt for sig. Den 20. august tager han afsked med sognepræsten Tobias Brodtkorb på Hopsjø på Hitra og kommer efter en uges forløb om aftenen til Korsnes i mørke og hård blæst; her får han ved et tilfælde kvarter i samme gård, hvor Schøning og Gunnerus 31 år tidligere havde søgt natteherberg. Dagen efter fortsættes til Christiansund, hvor han indtil den 7. september opholdes af storm og ondt vejr, derefter to dages rejse til Molde, „der saa unaturligen giordes til en Stad“; han vender i anden sammenhæng tilbage til sit tema, at den som hovedby for Romsdalen burde ligge på et sted, der ikke fordrede så besværlige sørejser for mange af egnens landmænd. Han bliver der dog fra den 8. til den 19. september, ikke mindst for at forhandle med amtmand Sommerfeldt om tangbrændingssagen.

Fra Molde er det tydeligvis hans agt at komme hurtigst muligt tilbage til Trondhjem for at bearbejde sit materiale. Det går også rask nok til Angvik, hvor han sætter over fjorden til Tingvold. Men det ugunstige vejr, som har forfulgt ham det meste af vejen, bliver ved; foran sig har han den „ilde udråbte sørejse“ over Stangvikfjorden til Surnadalsøren. „Det blev en flyvende Storm, og Øsregn, saa jeg neppe engang skulde have faaet forvovne Søfolk til at sætte mig over. Den holdt de følgende Dage ved, og det blev mig ej mueligt at komme længer førend den 23de.“ Men så er også kvalerne til havs forbi, og ad landevejen går det direkte til Trondhjem, hvor han ankommer den 25. september. Den 2. oktober afsender han sin udførlige beretning om tangbrændingen, der konkluderer således:

Det har vist sig, at brændingen af hengemt tang giver mindre ulemper, hvorfor denne metode anbefales; tillige, at brændingen bør begrænses til månederne oktober til februar; hvis kollegiet ikke kan gå med dertil, foreslås den lokalt begrænset til de indre fjorde, hvor fiskeriet har mindre betydning. Pram mener dermed at kunne imødekomme et rimeligt folkeønske, samtidig med at der tages hensyn til det økonomiske aktiv, som tangbrændingen udgør, og som han ikke kan se bort fra.

Det var efter disse linier, myndighederne i den følgende tid regulerede tangbrændingen; men som anført mistede den snart sin betydning, og hele spørgsmålet faldt bort.

I Trondhjem blev Pram nu atter en måned, indtil den 23. oktober, længere, end det havde været hans agt at blive; men den våde sommer har gjort vejene ufremkommelige. Bækkene har skåret dybe revner i

dem, så man knap kan ride og slet ikke køre på dem. Han fik nu tiden til at gå med fortsatte studier af byens næringsliv; især beskæftigede han sig indgående med de lysholmske foretagender. I sin rapport fremhævede han, at „entrepreneurerne“ ikke havde taget hensyn til deres egen bekvemmelighed, men investerede alt i virksomhedens udvikling: „... uagtet Stedet er saare skikket til et Lyststed og der ved Siden af Fabriken er dertil megen skøn Leilighed, uagtet de intet andet Lyststed have, medens næsten enhver af samtlige Byens endog mindre formuende Indbyggere eye et Sted paa Landet eene bestemt til deres Fornøjelse, saa er her endnu ikke engang et eneste Værelse indrettet blot for dem, end sige for deres Familier, som i Almindelighed ved det heele Anlæg aldeles ingen Bekostning uden umiddelbar for Værkets Fremme.“

Den indgående sysselsætning med erhvervsforholdene i Trondhjem har sat sig frugt i en stor korrespondance efter rejsen; adskillige er de anmodninger om støtte til dette og hint, som Pram måtte tage sig af. Men det er også tydeligt, at han ikke blot er kommet som embedsmand på inspektionsrejse, men også som en landsmand, der vilde hjælpe til, hvor han kunde, og som altid holdt sig de menneskelige aspekter for øje i de sager, han befattede sig med; og i det stykke fandt han ikke sin mission begrænset til de økonomiske forhold. Et enkelt eksempel skal anføres, også fordi det giver et drastisk billede af rejseliv i Nordland i hine tider.

På sin rejse har Pram truffet et lille selskab bestående af nyudnævnt kapellan til Rødø i Nordland Jens Aars, hans frugtsommelige hustru Lise, „Bagatellen Jacobine“, som Aars kalder sin førstefødte, samt svigermor, købmandsenken Antonette Ancher Nielsen. De er på vej op til det fjerne kapellani, som de når efter mange besværligheder. Pram har åbenbart taget sig deres sag an på en eller anden måde; og da de er nået frem til deres fjerne bestemmelsessted, skriver først svigermor, dateret 17.12.1804:

„Ædle Hr. JustizRaad!

Vist nok vil det forundre Dem at See Brev fra min Haand. Men den varme Andel De tog i vor uheldige skiæbnen, det saa Ædelmodige Ven-skab De viste os, og det Sande Broderlige Brev, De Glædet min Sviger Søn med, da vi Laae i De vilde Havskiær, Er mig Borgen For at De vil tilgive mig at jeg skielder Dem vor Nærværende, saare ubehagelige Forfatning. – I Frøerne maatte vi forblive i 4 uger, og Herfra gik ingen Post. Vi tiltræde da atter Ræisen d 3 November, og har atter 2 gange værret i Livs Farer, den Enne gang slap vi med at miste En Karl, og den anden gang med at Drive paa skiær, vi har dog immer havt det

Hæld at træffe gode Mænesker af Alle stænder, vi har værret hos 3 Huus-Mænd, 2 Præster 1 officier, 2 giæstgivere, før vi kom til JustitzRaad Brodkorp i Forvigen, vor vi maatte værre i 3 uger for Modvind, paa Aaben Baad er vi da i denne Vintter Kul kommen hid til Sorrenskriver Holst 9 Mille fra Rødøn, vor min kierre Sviger Søn maatte lade os Blive tilbage, fordi det stundet saa nær til Juulle Høytiden. . .“

Hun fortæller, at Aars' formand hverken har sået eller høstet og omtrent brugt kapellansgårdens bygninger til at fyre med, så de er helt uanvendelige til menneskebolig. Hun har rådet Aars til at søge et sognekald i Senjen, men det vil han ikke, da det vilde være uforskammet af en så ung kapellan at søge sognekald. Vil Pram ikke søge for ham? Og skaffe ham et lån hos Bernt Anker?

To måneder senere får han brev fra Jens Aars selv. Godt, at han har haft Holberg til at holde humøret oppe med, for er tonen en anden hos ham end hos købmandsenken, så er realiteterne de samme; og medens svigermor forsikrer, at de under bedre vilkår vil blive i Nordland, så er kapellanen nu selv blevet mør og tragter efter at komme til et „ey alt for ubehagelig Landsogn etsteds i Aggershuus Stift, eller vel endog i Trondhjems Stift; eller hvis Ringsager, Vang, Froen eller Asker residerende Kapellanier bleeve ledige. . .“ Man må lade ham, at han skriver godt for sig:

„Lurøe, d: 12te Februar 1805. Hvor gjerne ønskede jeg ikke fremdes at kunne istemme med Justitzraad [Emanuel] Balle: hvem veed, hvortil det er godt; men det lader virkelig, som min Skjebne vilde overbevise mig om, at der i vort Liv gives Tilfælde, hvorpaa det vilde være Formastelse, at anvende hiint Balles Ordsprog; og at min Ansættelse her i Nordland henhører blandt disse, maaske sjeldne, Tilfælde, derpaa kan jeg næsten ikke mere tvivle. – Jeg vil fortælle Dig en ringe Deel af vore Fataliteter; og døm saa selv, om jeg ikke med Rette beskylder Fru Fortuna for Udhøflighed. – Vi kom, som Du allerede veed, halvskibbrudne ind paa Froerne, et Land, hvor enhver lever christelig og nærer sig af Vrag; blandt disse smukke Folk vare vi saa lykkelige, at træffe en halv studeret Røver, eller – som han der kaldtes Borger, der for gode Ord og endnu bedre Betaling antoeg os i sit Huus – Her var det, at jeg modtog dit Breev, gode Pram! og deri de usvigeligste Beviser paa dit varme Ven-skab for mig og Mine; jeg læste det selv, og vi udbrode med een Mund: ogsaa vor Nordlandsreyse var god for noget, for saare meget; thi den skiænkede os en Ven, som vor ædle Pram.“

Lad os ikke forholde læseren den oplysning, at Aars i 1806 blev pastor

vicarius i Enebak og døde som sognepræst i Lier, hofprædikant og stortingsmand i 1834.

Og efter denne digression vender vi tilbage til justitsråden, der pakker sine kufferter i Trondhjem. Som hos alle andre rejsende voxer bagagen, han må købe en pakkærre for 16 rigsdaler i Trondhjem og lade rejsekærren reparere. På vejen sydover ser han nærmere på Orkedalen, befarer Meldalens kobberværk og kommer den sidste dag i oktober atter ud på den store kongevej og får natophold i Opdals præstegård hos den højtfortjente C. T. Rønnau. Lad os på dette sted glæde os over, at der nu, så mange generationer senere, ydes „potetpræsterne“ retfærdighed. Ser man f. ex. listen over alt, hvad Rønnau udrettede: kornmagasin, almuebibliotek, søndagsskole, potaskekogier m. m., må man spørge sig, hvem der ellers kunde have gennemført alt dette? Næppe nogen anden. Thi ofte var vel præsten den eneste, hvis horisont gik ud over sognets grænser; og det skal ikke være dem til skam, der drog konsekvenserne deraf. Pram har draget megen nytte af de rationalistiske præster; på deres indberetninger hviler meget af hans rapport.

Foran sig havde Pram nu overgangen over Dovre; den første nat efter Opdal overnattede han i Drivstuen. Havde han om sommeren klaget over regnen, fik han nu at se, at barfrosen og det glatte føre var en større hindring. Fra Drivstuen til Hjerkin måtte han have en karl med til at styre kærerne, og længere kom han ikke den dag.

Fra Fokstuen sendte han tjeneren og kærerne videre ad hovedvejen, medens han selv fik en fører med sig til Dombås; herfra red han den 4. november alene til gensynet med sit fødested Lesja. Opholdet her kan kun tælles i timer, da han samme aften vendte tilbage til sit forrige nattekvarter en mil derfra, men udbyttet var rigt; forholdene på Lesja omtales rigeligt i beretningen. Alt kan ikke skyldes een dags selvsyn, han må bygge på lokale hjemmelmænd, vel sagtens sognepræsten Peder Alstrup Jordhøy. Men det er sikkert hans vågne blik, der ligger bag denne iagttagelse: „Men Mængden kluddrer en forfærdelig Art af Linned sammen. Denne Industrie er forbunden med den ei uvigtige Ulempe: da det aldrig kan ret bleges, saa seer det heller aldrig reent ud. Derved ledes Menneskene til en Ureenlighed, som for deres oeconomiske som hele physiske Væsen er høist ufordeelagtig.“ Selvom han er meget anerkennende overfor hjemmeflid, når resultatet svarer til anstrengelserne, bebrejder han i anden forbindelse „velmenende patriotiske Selskaber at mislede vore hæderlige Danneqvinder, ved at forlokke dem med Præmier til at gjøre, hvad de ei kan gjøre. . .“

Iøvrigt er han fuld af anerkendelse overfor sine landsmænd gudbrands-

dølerne, deres dygtighed i adskillige fag, skønt de for det meste er selv-lærte. Her som i Smålenene må han dog advare mod den tendens at negligere skovbruget på agerdyrkningens bekostning; træet bliver for dyrt, hvis det skal hentes langvejs fra.

Fra Tofte, hvor Pram atter var forenet med tjeneren og bagagen, gik det i små etaper nedover dalen, forbi hans farfars fogedgård Rolstad (som står endnu) og med ophold hos den fremragende landøkonom, „den meget værdige Provst Bernt Anker i Ringeboe“.

Selvom Pram i sin officielle beretning holder sig ret strengt til de økonomiske problemer, kan han dog ikke undlade et hjertesuk over de tvivlsomme monumenter, der pryder stederne for gudbrandsdølernes berømte sejr over skotterne i 1612. Ved Kringen står der således en træpæl med en tavle med nogle slette vers, som dette:

Et velbevæbnet Corps af nogle Hundred Skotter
Her bleve knusede fast ligesom Leerpotter.

Her burde, siger Pram, sluttende med et citat af Edvard Storms Zinklarsvise, stå en støtte af fjældets sten: „Den fremmede Reisende troer her kun at see Smagløshed og Vanagt for Landsmænds Daad, ei den Støtte

Som Norges Uvenner mon true.“

Dette monument havde stået siden Christian VI.s besøg i 1733. Leerpotterne var man åbenbart glad for, da de også figurerede på Sinclairs grav. Begge steder har man dog forlængst opfyldt Prams ønske om værdigere mindesmærker.

Den 10. november satte Pram alene i båd over Mjøsen for at se glasværkerne i Fåberg og Biri, hvoraf det sidste bærer prisen; den tyske bestyrer Landgraf på det førstnævnte sted overdrev stærkt produktions-tallene, men det lykkedes ham ikke at føre Pram bag lyset. Man aner nu og da en ængstelse i rapporten for, at man i kollegiet skulde finde Prams rejsehastighed for ringe; man sporer i hans kommentar dertil en imødegåelse af sådan eventualitet: „Disse Opgaver erfarer jeg siden at være grundfalske, og tiene kun til Exempel paa hvad en hurtig og ei instrueret Reisende stundom faar for Efterretninger at fare med.“

Denne gang giver han sig bedre tid hos Abraham Pihl i Vangs præstegård; med denne som fast station studerer han Hedemarken, „et over al Forestilling skønt og opdyrket Landskab“; en uge bliver han her, fra den 12. til den 21. november, og undskylder, at han derefter bliver et par dage på Toten, hvor forholdene ellers ganske svarer til Hedemarken. Grunden er sikkert den, at han besøger sin faster på Billerud. Fru Anne

Darre havde først været gift med hans morfar Niels Stockfleth i hans tredje ægteskab, og var nylig blevet enke efter generalmajor Michael Darre. Han forlader Billerud den 24. november og ankommer til Christiania to dage senere.

Efter det lange ophold i Trondhjem følte han sig ikke synderlig tiltalt af Christiania; den frembød i sammenligning med trøndernes hovedstad et trist billede, for størstedelen pauvert bygget. Han fortsatte ufortrødent sine økonomiske undersøgelser, og det ses, at Schandorffs mosfarvefabrik har vakt hans særlige interesse; det var en af de enkeltsager, han i særlig grad var optaget af. Han skønnede, at Schandorff kunde fortjene støtte til anlægget af en farvemølle og fremsatte i denne forbindelse en principiel udtalelse om statens støtte til private foretagender, som fortjener at citeres:

„Saa vaersommeligen og med saa megen Tilbageholdenhed der end efter Statskassens Natur af den kan eller bør bevirkes Laan til Privates Foretagender, saa ligger det uden Tvivl dog i Tingenes Natur, at de, hvor de findes at burde have Sted, ei tildeles saa knapt, at det, som de bestemmes for, derved uden alt for stor Vanskelighed, og uden at gjøre Regning paa overordentligt Held, dermed kan bestrides. Paa det Foretagende, som kan og vil lykkes, naar en vis udfordret Summa dertil anvendes, vil heel ofte en kun noget lidet ringere Sum aldeles være spildt og Entrepreneuren ødelagt.“

Pram fik nu bevis for kollegiets tilfredshed med hans virke i Norge; den 17. november meddelte dette ham i et brev, adresseret til Moss, hvor man åbenbart har regnet med at fange ham på tilbagerejsen, sin tak for den hidtil modtagne højst interessante underretning og anmoder ham samtidig om at udvide sin rejse til Kongsberg, Drammen og Tønsberg. Brevet har åbenbart nået ham i Christiania; da det nu er fuld vinter, må han anskaffe en slæde og kufferter, hvorved han klager over den mageløse ubluhed, hvormed de slette håndværkere i Christiania betjener sig overfor fremmede. Den 6. december går det så løs igen ad de sneklædte veje direkte til Kongsberg.

At man vilde sende en så kyndig mand som Pram dertil, er naturligt nok. Sølvværket, der i en årrække havde været urentabelt, var af en kommission foreslået nedlagt, idet dog kommissionen anbefalede, at det skete med skyldigt hensyn til befolkningens fremtidige existensmuligheder. Rentekammeret var imidlertid stemt for en øjeblikkelig lukning. Pram går med hele sit temperament ind for kommissionens synspunkt og udmaler, hvordan den i forvejen ludfattige befolkning vilde blive til en samling asociale existenser, for at bruge et moderne udtryk, hvis tingene

fik lov til at gå deres skæve gang. Rentekammeret har åbenbart ikke set på denne stillingtagen med venlige øjne; ved sit næste besøg på Kongsberg blev Pram da også udsat for en art sabotage fra rentekammerets side. Prams besøg på Kongsberg skal her kun nævnes ganske kort, da teksten i sin helhed er aftrykt i Joh. K. Bergwitz: *Kongsberg 1624-1924*, I, 1924, p. 280-301.

Besøget i bergstaden varede fra den 7. til den 20. december med afstikkere til Modum (blåfarveværket) og Eiker (Haugianernes papirfabrik), vel sagtens også med familiebesøg; Prams morbror, digteren Thomas Rosing Stockfleth var sorenskriver i Eiker. Et pudsigt eksempel på det omtalte forhold, at rejseberetningen dels bygger på indberetninger fra lokale embedsmænd, dels på Prams egne iagttagelser, ses under omtalen af haugianerne. Der står: „Man beskylder denne Sect for en høj Grad af Overbærenhed in puncto sexus. Der er kun een Givt av alle dem der leve ved Værket.“ Dette er taget direkte af et brev fra Frederik Schmidt til Pram, der så for egen regning fortsætter: „De 12-16 Fruentimre, som jeg saae der . . . vare alle meere end almindeligen taaleligen vakre. . .“ Men han interesserer sig også for en vanfør pige på Modum, Ingeborg Jensdatter, som han anbefaler som lærerinde ved Bragernæs fattiganstalt; som bevis på hendes færdigheder sender han kollegiet en stråhat af hendes tilvirkning.

Man kan undre sig over de omfattende og detailrige rapporter, Pram afsender fra steder, hvor han kun opholder sig ganske kort tid. Det har naturligvis tildels sin forklaring i et energisk undersøgelsesarbejde på stedet, men også i medvirken fra lokale embedsmænd og andre sagkyndige. Dette samarbejde har været nøje arrangeret af Pram, efter hvad man kan se af forarbejderne til rapporten. Han har således udfærdiget spørgeskemaer for at sikre sig, at alle relevante problemer blev belyst, og på Kongsberg ser vi ham bl. a. modtage lister over borgerskabet i Bragernæs og Strømsø (de to byer, der kort efter sloges sammen under navnet Drammen). Under opholdet gør han så bemærkninger til disse lister, om borgernes formuesforhold, dygtighed o. s. v., tildels så forkortet, at det kan være svært at tyde, men nok for hans udarbejdelse af sin beretning. Vi kan f.ex. læse: Jens Borgen, Kiøbmand, brav ung Mand. Johan J. Bruun, Ditto, ej form. vittig. Ølbryggeren.

Et par dages ophold gør han i Drammen og er netop til jul tilbage i Christiania. Han skulde efter aftale træffe stiftamtmand Moltke, men han var bortrejst, og juledagene tilbragte han hos bergmester Baumann på Hakadals jernværk, af hvem han regnede med at erholde nyttige kundskaber, men fik dog ikke så meget ud deraf, „da man [i julen]

overalt i Norge finder Menneskene lidet tilbøjelige til alvorlig Syssetsættelse. . .“ Det er helt rørende, at Pram på det nærmeste undskylder sig for ikke at bestille noget i juledagene. Sandheden er, at Baumanns kone Sophie var Prams kusine, og vi kan da kun glæde os over, at han har holdt jul med sin familie!

Vi står her overfor en lille gåde, eller rettere to: Pram får at vide, at Moltke er på John Colletts landejendom Fladeby, hvor julen gerne tilbragtes med en del gæster under megen selskabelig moro. Pram meddeler, at han også var indbudet, men „ei havde tilladt mig at bivaane [julefesten]. Jeg benyttede de Dage, i hvilke jeg nu maatte oppebie Stiftamtmanden, paa imidlertid at besøge Drøbak, hvor jeg opholdt mig fra Mandagen den 31te Decbr: til Fredagen d: 4de Januar.“ Når han ved, at han kan træffe Moltke på Fladeby og selv er inviteret med, hvorfor kommer han da ikke?

Lystighederne på Fladeby udfoldede sig efter en bestemt ceremoni, og der førtes en protokol deraf. Denne, „Fladebyjournalen“ (i familien Colletts eje) meddeler navnene på deltagerne julen 1804, men Moltkes navn findes ikke; derimod nævnes der, at man blandt flere gæster også venter justitsråd Pram noget senere, og under hensyn hertil vælges han til selskabets „vært“ den 1. januar sammen med etatsrådinde Falsen som „værtinde“. Der er desværre en lakune i journalen fra den 29.12.1804 til den 26.12.1808, så nærmere efterforskning er forgæves.

Nok er det, at da Pram er kommet tilbage til Christiania og opsøger Moltke, er han rejst til Kongsberg, og først efter hans tilbagekomst kan Pram komme videre til rejsens sidste mål, Tønsberg. Han rejser ud over Drammen, og „saasnt man kommer op over Biergaasen fra Strømsøe, vise sig det Jarlsbergske Grævskaabs Egne i saa mangfoldig og rig Skønhed, at jeg i denne som i hver Henseende maatte erkiende det beklageligt, at jeg ikke fik gjort dette Besøg i den saavel skønnere som til oeconomiske Iagttagelser beqvemmere Aarstid.“ Rejsen går hurtigt for sig: den 13. januar er han i Holmestrand, den 14. i Tønsberg og allerede den 16. i Larvik. Efter således at have dannet sig et indtryk af tilstanden i Grevskaberne, mener han, at han bør rejse tilbage over Kongsberg, selv om det er en omvej. Her regner han nemlig med at kunne træffe „det imidlertid did ankomne Medlem af Nedlæggelses Commissionen, Baron Kaas-Lehn, der i Følge sin Stilling havde havt Leilighed til at skaffe sig Kundskab om de Kongsbergske Anliggender“; medens han på den ene side regner med at kunne få nogen information af baronen, regner han også med at kunne meddele ham et og andet af, hvad han har erfaret, og som han kunde tænke sig, at folk kviede sig ved at meddele en så

høj person. Endvidere ønsker han at besøge sin familie, som han ikke har set siden 1764 (da han var 8 år); hermed hentyder han til sin moster Isabella Christine Grave f. Stockfleth, gift med forfatteren I. C. Grave, der var præst i Sauherad (ældre skrivemåde: Saude el. Seude). Med hende stod han i ret regelmæssig korrespondance, og hans besøg udløser en næsten forelsket begejstring: Dyrebareste Væn og Broder! Således apostroferer hun nevøen; at hun kalder ham broder forklares deraf, at hun kun var få år ældre end han; der var ret store generationsforskydninger i den stockflethske familie.

På vejen gjorde han ophold i Eidanger præstegård hos digterbroderen Jonas Rein, der havde vist ham sin vennelængsel i et digt i sapphisk versemål „Indbydelsen. Til en længe fraskilt Ven“; et digt, der meget vel tåler at ses ved siden af f. ex. fru Lenngrens præstegårdsidyller. Forventning, skæmt og huslig lykke i forening udbreder en stilfærdig feststemning over de afmålte strofer:

Medens min Anna Husets Dont besørger,
Stedse om Dig, nysgierrig, hun mig spørger;
Snaksom, vidtløftig, Jeg for alt gør Rede,
Skiemtsom af Glæde –

Men ellers rejser han uden stands fra Larvik til Sauherad, hvor han bliver i to dage; derefter til Kongsberg „over Heyen eller Fieldet uden for Landeveien“. Han bliver der i tre dage, men om en samtale med Kaas-Lehn melder rapporten intet. Endnu en visit hos den talrige familie Stockfleth, og han rejser den direkte vej over fjorden ved Drøbak og til Moss. Ovenfor er nævnt hans betænkelighed ved skovbrugets tilbagegang i agerbrugsbygderne; skylden, siger han her, er odelsvæsenets, da en mand, der har købt en ejendom og ikke er sikker på at kunne beholde den, vil være tilbøjelig til ved omfattende fældning hurtigt muligt at indtjene købesummen.

Fredrikstad, hvor han opholder sig 4.–7. februar, får en lignende behandling som Molde: en handelsstad uden mindste betydning og dertil med en slet beliggenhed; så er han mere tiltalt af Fredrikshald, hvor han tilbringer dagene 9.–12. februar efter på vejen derhen at have besøgt Hafslund og Skjeberg. Sidstnævnte dag passerer han Norges grænse for hjemgående, men hans rejse ændrer ikke karakter; ligesom i Norge meddeler han økonomiske iagttagelser, karakteriserer personer og erhvervsforetagender, besøger således den fremragende landøkonom, provst Gomer Brunius i Tanum og „Sildsaltningens og Sildtrankaagningens Indretning paa Ristnæs ved Uddevalla“. Det er som om han, een gang

sat i gang, ikke kan holde op igen; i Uddevalla går han i butikker for at se på vareudvalg og priser: „Her var af tre Boghandler-Boutiker det meste bortsolgt. Registret viste, at der havde været afsat en Mængde, det meste hvad der ogsaa andensteds er Hovedartikler i Boghandelen, Romaner og Skuespil. Af oeconomiske Skrivter, som have især gjort den svenske Literatur hæderlig, fandt jeg intet Nyt. Vor Bastholms Skrivter ere ogsaa Folkelæsning i Sverrig. Hans Philosophie for Ulærde er Skolebog, og flere Oplage paa Svensk udsolgte.“

Også Göteborg får en grundig behandling, de vigtigste handelshuse gennemgås, og herunder kommer John Halls lange skæg med i beretningen; „en mercatorisk Sælsomhed“ kalder Pram ham i et ret udførligt portræt, der bygger på selvsyn. Nogen forudanelse om den nære konkurs spores ikke. Tre nætter og to dage bliver han i Göteborg, men så standser heller intet ham før Sundets is. Den 21. februar rejste han over fra Helsingborg „trukket af 10 Mand paa en Baad, under hvilken Isen mangfoldige Gange brast, saa den halve Miils Overfart (den kostede 12 rd) varede mere end tre Timer; og ankom jeg samme Aften her til Staden.“

Vel hjemme fik Pram nok at gøre med at bringe sin beretning in optima forma; renskriften foretoges af skrivere, men her og der ser man hans hastige, ujævne skrifttræk, som f. ex. når skriveren, der tydeligvis ikke har været fortrolig med Norges geografi, har ladet plads stå åben til visse stednavne som f. ex. Seude, Sillejord og Gjeløen. Og under arbejdet kom der stadige efterslæt af rejsen i form af breve fra norske venner, gerne efter opskriften Tak for sidst efterfulgt af forskellige supplikker. Således kan vi følge den schandorffske sag, der viser sig som en negativ illustration til det princip, som Pram netop i denne forbindelse har fremhævet som det rette, når staten skulde støtte privat foretagsomhed. I 1803 havde kommercekollegiet foregøjet Schandorff, at et firma i Frankfurt kunde aftage 50.000 \bar{n} farve årlig og med „Høflighedsudtrykke“ fået ham til at tro, at man mente noget dermed; skal fabrikken bringes op på denne kapacitet, fordres en investering på 18.000 rigsdaler; for blot at få etableret den nødvendige mølle behøves 6 à 7.000. Og så får han 5. Også fra den fra Norske selskab berømmelige „Pilen Palen“, by- og rådstueskriver Bendix Djurhuus Prah kom der brev. Han harcellerer over, at den krig, der er millioners ulykke, får hans indtægter til at stige, og beder Pram virke for udbredelsen af hans skrift om Nicobarernes kolonisering. Det pudsige er, at han som privatmand er ret ligeglad: „Jeg selv føler liden Varme for Colonisationer i Verdens fjerne Parter og troer, at det er vor egen Oeconomie og Industrie, der skal gjøre os

velholdne, meer end Handelsspeculation.“ Sandt nok, vi blev ikke fede af Nicobarerne.

Men Pram måtte også tænke på sin egen økonomi. Når man ikke havde andre ressourcer, var stillingen i kollegiet ikke synderlig givtig. Kort efter hjemkomsten blev embedet som dansk postmester i Hamborg ledigt, og Pram søgte, idet han pegede på, at han „afvigte forår“ havde søgt et embede som toldkasserer på St. Croix uden at være kommet i betragtning. Nu citerer han kollegiets egen anerkendelse af hans indsats i Norge i brevet af 17.11.1804 som støtte for sin kandidatur; men man drog en helt anden konsekvens deraf: den økonomiske rejse skulde fortsættes, og efter 5 måneders ophold i hovedstaden satte han atter kursen mod sit fødeland den 21. juli 1805.

På rejsen blev han i regelmæssige breve og korte meddelelser holdt à jour med verdenspolitikken; hans rapportør var sekretær i kommercekollegiet Henrik Johan Lawaetz, der fik sine underretninger i lignende breve fra sin onkel, konferensråd Johann Daniel Lawaetz i Altona; onklens breve er ofte videresendt til Pram.

Rejsen gik nu ad samme vej som forrige gang. Den første dag i Helsingborg var en søndag, og Pram tog ud til Ramlösa, ligesom mange af byens borgere, for at se på hoffet, som brugte kur der. Han gør iagttagelser i folkemængden og bemærker, at der forekommer megen luksus i smykker og ædelstene på klædedragten, men at Gustaf III.s nationaldragt nu kun bæres af få. Han vil dog bestandig lade kollegiet forstå, at han ikke glemmer sin rejses formål: „At jeg under al den hermed forbundne Tummel meget lidet, eller rettere slet ikke, kunde finde Mulighed til at komme med nogen i saadan Forbindelse, at deraf nogen antagelig oeconomic Bemærkning kunde blive, falder af sig selv.“

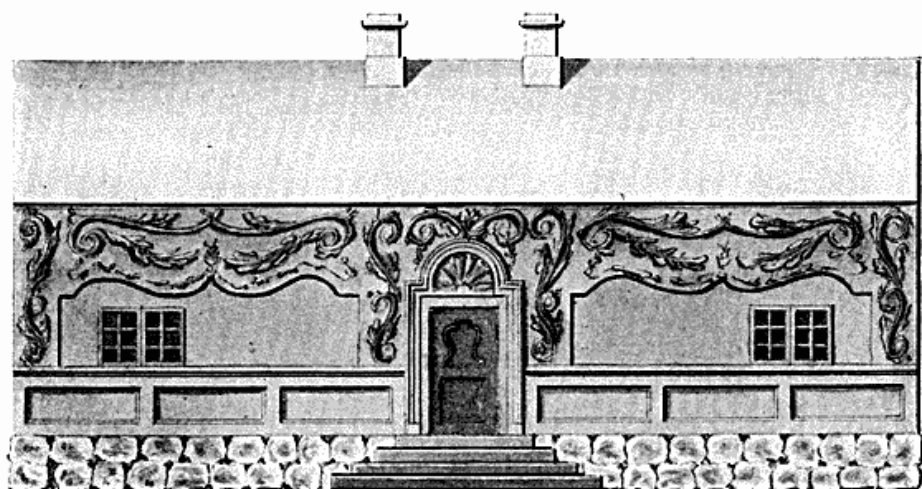
Han må købe sig en ny rejsekærre, da den gamle, der var blevet efterladt i Christiania ved vinterens komme, ikke, som han havde truffet foranstaltning til, var eftersendt, og bestandig iagttagende rejser han nordpå. Midt i økonomien kan han ikke tilbageholde sin begejstring over udsigten fra Hallandsåsens top, men han finder Halland mindre tiltalende end Skåne, det lave stenede land huer ham ikke.

Denne gang standsede han ikke i Göteborg, men overnattede i det danske gæstgiveri, der var anlagt (ved nuv. Redbergsplatsen) for at betjene de rejsende, som benyttede den danske postvej, der dengang førte udenom byen; den ligger nu indenfor byområdet, men bærer stadig navnet „Danska vägen“. Der er en idelig trafik, siger han, men alligevel ikke rejsende nok til at det kan give værten tilstrækkelig indtægt, og det er følgende ringere end de svenske gæstgiverier, hvad der er meget beklageligt.

Den kritik, han retter mod det danske gæstgiveri, er dog for intet at regne i sammenligning med den salut, han giver sine landsmænd. Han rejser ind i Norge den 27., springer Fredrikshald over, standser kun en time i Fredrikstad og gør så en dags ophold i Moss. „Paa hver af de første fem Stationer [paa] hin Side Grændsen, forefaldt der i Henseende til Befordringen saadanne Ubehageligheder, som paa 4 Gange gientagne Giennemreiser ingen Gang har mødt mig paa nogen af den svenske Sides 33 Stationer. Det første Sted havde man læst min Forbudssedel galt. . . Paa dette Skiftested fandt jeg, at Skydsen havde været rigtig bestilt, men var efter mange Timers Venten dragen bort; derimod fandt jeg Skydsskafferen og Giæstgiverinden (flere vare ikke tilstede) aldeles drukne og i yderste Maade uhøflige. . . For alle, som til Lands reise til Norge maa det give et meget ufordeclagtigt Begreb om Nationen ved Indtrædelsen i Landet at træffe saadan Modtagelse, helst da alt i denne Henseende findes i Sverrig saa aldeles modsat.“

Denne „Lumpenhed i Characteren“ mener han at være et specifikt fænomen for grænsedistrikter, der af forskellige grunde tiltrækker sig suspekterte individer; så snart man fjerner sig fra grænseegnene i begge retninger, bor der brave folk; „Uden Tvivl er det kun Kystens og Kyststædernes nærmeste Naboelav i Smaaelehnene, som har dette Overflod af vanartede Mennesker. . .“ Vanartetheden specificeres yderligere: „Drikfældighed, Trævenhed, Ladhed, slet Huusholdning, Skidenfærdighed, Snyderskhed, og med alt dette forbundne Armod, skal i disse Egne være meget almindelige. Saa synes det og.“ Her har vi kolerikeren i øjebliksbillede. Han indrømmer, at befordringsvæsenet kan være vanskeligt at organisere i et tyndt befolket land, men når det kan lade sig gøre mellem Christiania og Trondhjem, må det også kunne lade sig gøre her.

Forresten er det tydeligvis hans agt at rejse så hurtigt som muligt til Telemarken for at fortsætte, hvor han var vendt om i vinteren. I Christiania, hvor han opholder sig det første par dage af august, finder han dog atter anledning til at tale Schandorffs sag. Når denne atter nævnes her, er det for at vise den torpedo, Pram langt henne i en bisætning lægger under den florissante handelsark (udhævelsen gjort her): „Det er tydeligt at han (Schandorff) paa det klogeste har anvendt til Øyemeedet den liden Fond, som paa Khr. Rosencranzes Caution betroedes ham til dette Anlæg, som under en Mand med hans Indsigt, hans alvorlige Iver for denne Sag, hans Sparsomhed i hans Forbrugning og hans Stilling, da han som enkelt Menneske kan behielpe sig med lidt, maatte nødvendigvis have Fremgang, naar han ikke manglede den til Drivten uundværlige Kapital, som hos Private – der kan bruge alt i den for den

Sæteren på Sligstøl. Farvelagt tegning i Prams rejseberetning. Rigsarkivet.
Omtrent originalens størrelse.

Enkelte berigende, skønt, overdreven som den nu er, *Landet odelæggende Trælashandel* – ikke er at faac.“

Den 4. august rejste Pram fra Christiania til Drammen, derfra over Kongsberg og atter over Meheia, hvor han i januar var kørt i slæde udenfor landevejen. Nu konstaterer han, at der slet ingen landevej er, og understreger en sådant ønskelighed og betydning, især da den ikke vil være vanskelig at anlægge. Hans længselsfulde moster i Sauherad præstegård får atter et besøg, og så begynder den egentlige studierejse. Desforinden har han dog i et brev til kollegiet rapporteret om sine sørgelige vej-erfaringer, „da der dog i det nordenfieldske i langt inhospitalere Egne“ er gjort meget mere. Til gengæld falder befolkningen i hans smag, han forbavses over „den her herskende synderlig Klædeluxe, og Qvindekjønnets al Forestilling overstigende Hændighed i hvad didhører“.

Jammeren over vejene tager en brat ende. Er adgangen til Telemarken besværlig, så ændrer billedet sig, når man først har forceret denne hindring; takket være den brave foged justitsråd Cloumanns private bestræbelse er der fortrinlig vej i nord-sydlig retning helt fra Tinn over Heddal og Seljord til Kviteseid, og den skal forlænges helt til Treungen. Fra Kviteseid gør Pram en ekskursion til Vrangfossen og rejser derefter vestpå over Lårdal og Skafså til Åmdals kobberværk, hvor han er den 22. august. Men så går vejen „over den aldeles ubeboede Fjeldegn som skiller mellem Tellemarken og Raabygdlavet“ – Pram rejste i sydvestlig retning over fjældet til Valle i Setesdal, over sætrene Sligstøl og Øysæt;

bonden, der skydsede ham, havde sæter på Sligstøl, hvor hans familie opholdt sig, og her fik Pram lejlighed til at se sæterlivet på nært hold – noget, han måske aldrig tidligere havde oplevet, i al fald virker det efter beskrivelsen nyt og forbavsende og giver anledning til en af rejseberetningens få illustrationer. „Bonden . . . havde forud besørget, at vi her modtoges med et fortræffeligt Sætermaaltid, der bestod af flere Retter, hvilke dog alle vare lavede af blot Melk, eller Fløde, frisk eller halv tillavet Ost i forskiellige Skikkelser. – Man nyder i Sæteren intet andet, meget lidt eller slet ingen Kornspise, ingen Meelsuppe (Bygmeel kogt i fortyndet Valle, som ellers er Fieldboernes daglige Spise til alle Maaltider), intet Kiød, ej eengang Brød. Alles sunde og raske Udseende vidner om denne Diæts Uskadelighed.“

Hvor Pram drog over fjældet, er der endnu vejløst – først midt i det 20. århundrede er der blevet vejforbindelse mellem Telemarken og Setesdalen og da helt mod nord i dalen – og er end sæterkosten blevet mere varieret, så er den mængde af *gentiana purpurea*, som Pram falder i forundring over, sikkert den samme som da. Når han har valgt denne rejserute, er det fordi det er den lige vej til Stavanger, men den fortsatte fjældtur over til Ryfylke lokker ham ikke; han foretrækker „den tryggere saa kaldte Landevei“ ned til Christiansand og derfra til Stavanger. I Setesdalen er han kun et par dage, men leverer en yderst grundig beskrivelse. Han bemærker selv om denne grundighed, at den kan tjene til at bevise, at selv de fjerneste afkroge kan byde på meget interessant, blot man er opmærksom derpå. Befolkningen er, som man kan tænke sig, i en sædernes uskyldighedstilstand, der allerede aftager en lille smule, når man kommer ind i Evje præstegæld! Men det ærgrer ham, at de ikke tager vare på „denne Rigdom af Bær, hvoraf der ved lidt Tillavning maatte kunne udføres en Rigdom af Lækkerheder, hvilke Stædernes Indbyggere, i og udenfor Fædrelandet, vilde søge, til at forskiønne deres Giestebudsborde, endnu end mere end med den Mængde beske Acia, som vi hente hos Indianerne, og de i Brændeviin druknede og smagløsgjorte Frugter vi lade komme til os fra Europas Sydlande.“

Det er overhovedet et gennemgående træk hos Pram, at han gør opmærksom på de små tings erhvervsmæssige udnyttelse.

De sidste 4 mil til Christiansand går det ad elendige veje; han ankommer dertil den 28. august efter en dagsrejse på 13 timer. De to næste dage bliver han i Christiansand og tillader sig den luksus, som han for en gangs skyld frimodigt tilstår overfor kollegiet, at hvile ud ovenpå det besværlige rejseafsnit. Den første dagsrejse fra Christiansand og det halve af den næste (1.–2. september) er også en ren hvile; vejen er aldeles

fremragende, men dette konstaterer han dog ikke uden kritik. Han påpeger nemlig, at netop denne strækning, indtil Vigeland et par mil vest for Mandal, meget bekvemt kan sejles i læ, medens man på det næste stykke, hvor der ingen ordentlig vej er, er tvunget til den ubekvemme sejlads udenom Lindesnes, hvis man vælger søvejen. En indvending, der også rejser sig øst for Christiansand.

Rejsen fra Christiansand til Stavanger tilbagelagde Pram stort set ad samme rute som den nuværende indre hovedvej, rejsen tilbage nærmere kysten med besøg i kystbyerne. Til hans underretning meddelte en ukendt hjemmelsmand ham en kortfattet rejsefører udformet efter samme princip som den moderne Guide Michelin og dens talrige efterlignere. Ved hjælp af et, to og tre krydser el. lign. betegnes vejen som henholdsvis ond, værre, bestialsk, god, bedre og excellent, logiserne efter samme princip som slette, jammerlige, passable, gode eller excellent. Der skal ikke gås i detaljer hermed, men det bør dog bemærkes, at forfatteren til rejseføreren ret betænkt ikke har villet karakterisere nogen vej som „bestialsk“. Rejsehastigheden viser sig stadig at være ca. 50 km om dagen, hvor længere ophold ikke indgår i programmet.

I Stavanger opholdt Pram sig i dagene 7.-15. september. Egentlig havde det været hans hensigt at fortsætte direkte til det yderste punkt på den planlagte rejserute for så at gøre nøjere studier på tilbagevejen, men heftig storm og modvind hindrede ham deri. Det ses tydeligt, at Stavanger har tiltalt ham: mange små, men velholdte huse på det kuperede terræn, isprængt træer og grønt, og over det hele hæver den anselige domkirke sig. D.v.s. egentlig domkirke er det længe siden, den har været – allerede på Christian V.s tid blev stiftsøvrigheden flyttet til Christiansand, en forholdsregel, Pram misbilliger, men med en let triumferen på stavangernes vegne antegner han, at byen, omend dens udvikling blev sat i stå, ikke havde mistet sin livskraft. Det er forresten et træk ved mange byanlæggelser i hine dage, at en by anlægges ved kongelig befaling samtidig med, at andre byer befales nedlagt til den nyes fordel. Den anden del af ordren har sjældent vist sig gennemførlig.

Pram gik ind for, at Stavanger burde ophjælpes, især ved bedre kommunikationer; og en anden anbefalet foranstaltning er „Alvor i Toldbestyrelsen“; alt for megen handel gik udenom de officielle kanaler, „den ødelæggende Udhavns-, Smug- og Landstrygerhandel“, som især trivedes i visse småbyer, der får fæle vidnesbyrd med på vejen: „Eggersund, dette Smuglerhul“ og „den elendige Smuglerede i Soggendal“. Her har købmændene i Stavanger nok ikke lagt fingrene imellem; som overalt nævnes en del ved navn med nærmere karakteristikker, således „Agent Gabriel

Schanche Kielland, under Firma Jacob Kielland & Søn, en ung drivtig Mand, med Handelsaand og Handelskundskab“, som vurderes til 2 à 2½ tønne guld. Pram fremhæver alsidigheden i hans virksomhed, idet han selv foruden den større handel også driver krambod, fiskeri m.v.

Endelig blev vejret så gunstigt, at Pram kunde fortsætte rejsen til søs over fjorden; hans hensigt havde været først og fremmest at se på de ydre øer, især Karmø, der tiltrak sig opmærksomheden ved sin store og aktive fiskerbefolkning, men han måtte rette sig efter vinden og i stedet holde sig længere inde i fjorden. Den 16. september sejlede han ind i „Ryfylkes Archipelagus“ og modtoges om aftenen i Vikedals præstegård af dens beboer digterkollegaen Jens Zetlitz med, om man skal tro digteren, mere velvilje end vellevned:

Ney, den som paa Oeconomien reiser
Kand ey genere nogen Mand.
Men var det end en Bisp, ja selv en Keyser,
Han fandt dog her kun blandet Vand.
Giestfriehed al min Overdaad er,
Den dermed tækkes, se den er mig kier.

Tag ædle Pram! det fulde Glass jeg byder,
Med Glasset Ønske giftet er,
Og Ønsket frem fra hulde Hierte bryder:
Faae Norge, som jeg Dig har kier!
Fædreland, som af Dig høster Gavn,
Giemme erkiendtlig, som Muser, Dit Navn!

I Vikedal gjorde han bekendtskab med kaptajn v. Krogh i Hogganvik, og af denne dygtige landmand og Zetlitz erfarede han en stor del af det han i sin beretning har nedfældet om denne egn. Selv kunde han konstatere det gode landbrug på de dyrkbare steder i Ryfylke, selvom han undrer sig over, at der selv på øerne kun drives et begrænset fiskeri. Dette er for så vidt forståeligt nok, eftersom fiskerierne indbringer forbavsende lidet – men hvad er da årsagen hertil? Her kan fiskerne jo dog ikke give tangbrændingen skylden, da sådan ikke forekommer. Naturligvis er det begrænset, hvad man kan udrette for fiskeriets ophjælpning; gøre sig til herrer over fiskenes forekomst og mængde kan man ikke, men man kan hjælpe fiskerne til dæksbåde, så de bedre kan opsøge fiskene, hvor de findes. Især den søllingske lodsbåd skønnes egnet; den er ikke kendt vestenfor Farsund, og måske den hellerikke er så praktisk udfor Jærens havneløse kyst, men i Ryfylke vilde den være fortrinligt egnet.

En mil nord for Vikedal ligger Sandeid i bunden af en fjord „i den meest fortryllende Beliggenhed“; herfra er der kun en halv mil til stiftsgrænsen og atter kun en halv til Ølen ved en vig af Hardangerfjorden. Pram omtaler, at der kun er 12–14 mil til Bergen, og det er øjensynligt, at han har været stærkt fristet. Men embedsmanden sejrede over turisten: „Hverken Aarstiden, i Henseende paa Tilbagereisen, eller den mig givne Forskrift tillod mig at følge den fristende Attraa til at forlænge Reisen lige did. . . . Jeg troede det derimod aldeles passende med min Reises Hensigt, og mine Forskrifter, at reise hen til det nærmeste Grændsestæd. . .“

Han gjorde da en lille extratur til Ølen og Etne, hvorfra han især medførte mange optegnelser om huslige forhold. Vendte så tilbage til Vikedal og fandt det stadig ikke tilrådeligt at sejle i åben båd til fjordens yderste øer; renoncerede derfor på besøget på Karmøen og vendte den 24. september tilbage til Stavanger ad samme vej, han var kommet. Her opholdt han sig nu atter nogle dage, indtil han den 1. oktober kørte ud over Jæren, fulgt på vej af Kielland i hans gamle karriol. Landskabet tiltaler hverken poeten eller økonomen Pram, der undrer sig over, at Harald Hårfager kunde vælge at bo her; men forklaringen må vel være den, at „denne frugtbare Ørk“ i sin tid har været langt mere opdyrket. Men „hvad Jedderen p.p. før har været, [kan den] ved en god oconomisk Bestyrelses vise Almagt igien vorde“, siger Pram, næsten foregribende en berømt welhavensk vending. Men i Ogne har han i det mindste kunnet glæde sig over et excellent logis, om vi skal tro hans Michelin. Hvis han da ikke har fået husly hos hr. Laur. Smith Hiorth, der figurerer på en liste over bekendte, som Kielland har givet ham før afrejsen, en liste, som Kielland meget nydeligt ikke kalder en rekommendation af Pram til nabobyernes købmænd, men en tilladelse, Pram har givet ham for „at tilvinde dem af mine Nabo-Venner Hans Bekientskab, som vil glæde sig ved at bidrage alt det der kunde fremme Hensigten af denne ædle Mands Reyse til Fædrelandets Vel.“ Kielland, „Gamle-Konsulen“ i sønnesønssønnens romaner, var ikke uden elegance i det skriftlige, som det ses af et par breve fra oktober 1805 i anledning af en af Pram i Stavanger glemt tobakspung.

Efter besøg i det ilde omtalte Egersund fortsattes rejsen over Helleland, Lund og Bakke – på denne strækning altså samme vej som på henrejsen – og den 7. oktober ankom Pram til Flekkefjord, hvor vi får en ganske anden musik at høre om indbyggerne. Er Pram ikke bange for at udtale sin dadel, da er han også snar til ros, når anledning gives ham. Dog må han indrømme, at befolkningen i Stavanger amt, som han nu

forlader, er arbejdsomme og fredelige, men ikke så livlige og foretagssomme som fjeldboerne. Det høres ud – som det hedder på norsk – han er en ægte døl!

I det vindskibelige Flekkefjord frapperes han af håndværkernes antal og dygtighed, noget, der ellers sjældent påtræffes; vi har set hans kritik af håndværkerne i Christiania, og det er virkelig også forbavsende, hvad den lille by kan præstere; bl. a. nævner han en fremragende kunstdrejer ved navn Jasche. Det eneste, der for alvor mangler, er en reberbane. Rørt over al denne id under han også folk en ordentlig dram som løn for møjen, og han benytter lejligheden her som tidligere til at lange ud efter de flensborgske brændevinsbrænderes „lumpne og skadelige“ produkter, der indføres til høje priser, og han overvejer, om ikke der burde gives adgang til hjemmebrænding (der her ikke drives ulovligt, som tilfældet er på Østlandet). Han finder naturligvis også nationaløkonomiske grunde derfor: at man dertil kan bruge det slette korn og de frosne kartofler „som just til dette Brug de fordeelagtigste, alle Slags Frugter, hvortil i Norge burde komme Fieldenes Mængde af alle Slags Bær – og endeligen Nyttens af Spølet eller Bærmen til Kreaturene“.

Fra Flekkefjord rejste han den 9. oktober til Farsund. Folkemængden på Listerlandet overraskede ham, da han ikke kunde indse, hvorfor dette „af Naturen stedmoderligt doterede“ land skulde have en større befolkningstæthed end Fyn, Låland og Falster, når man f. ex. sammenlignede det med Søgne, der dog skulde have de samme betingelser. Overhovedet optog det ham stærkt, at selv Mandals amt, der er det folkerigeste i Christiansands stift, bortset fra denne undtagelse, der bekræfter hans teori, er så tyndt befolket i sammenligning med f. ex. Bohuslen, der har omtrent samme naturlige betingelser; blot halvdelen af Bohuslens folketæthed vilde betyde en mangedobling af amtets befolkning. Pram var overbevist om, at den sorte død havde været en katastrofe, som følgende århundredes „forsømmelige Bestyrelse“ ikke havde formået at afbøde. En aktiv politik: skikkelige veje og en henlæggelse af øvrighedsinstanser til indlandet vilde bl. a. kunne hjælpe dertil. Den nuværende befolkning måtte mere end firdobles, om det af Pram skildrede mål skulde nås!

I Farsund, hvor han opholder sig i tre dage, 10.–12. oktober, forbavses han naturligvis over, hvordan opblomstringen skyldes een mands initiativ, Jochum Brink Lund, som aldeles kvalificerer sig til den støtte, kollegiet har givet ham. Han opholder sig især ved hummerfiskeriets og -exportens problemer og rejser derefter til Lyngdal, hvor han i tre dage har station hos sorenskriver, kancelliråd Balle og med kammerråd Heiberg gør udflugter i omegnen, helt til Fjotland og Bjelland; han noterer,

at næsten alle indbyggerne i Spind er skomagere, der især afsætter deres produkter til minearbejderne i Nedenes og Bratsberg amt. Men hans tanker kredser stadig om Listers folkerigdom; var det en særlig aktiv folkerace, vi her mødte, kunde det forklare faktum, men de er, som alle kystbeboere, noget træge, modsat de muntre fjeldboer; nærmest som et plus anfører han, at „H. Hauges frydløse Sect“ ikke har gjort lykke derude.

Den 16. oktober drog han fra Lyngdal, først over en fæl ørken, men så gennem det skønne Valle, til det lille Mandal, hvor husene trænges på den snævre plads. Vejret synes for en gangs skyld at have været ham gunstigt; han er nu sluppet for „den dødende Vestenvind, som hinsides Næsset hersker med sin ødelæggende Vælde“, og i det klare efterårsvejr ser han ved indkørslen til det venlige Christiansand „Odderøen med de pyntelige Quarantainehuse høyt oppe i Luften“.

De gode meteorologiske auspicer varede ikke ved; vejret blev ustadigt, og der var hverken ordentligt sommer- eller vinterføre, så Pram måtte ligge inde i Christiansand lige til den 5. november. Men derover er han ikke at ynke, når man læser hans begejstrede skildring af omgangsformerne i byen, der trods en højkonjunktur, fremkaldt af krigen mellem Frankrig og England, ikke har fået noget gullaschpræg. Tværtimod nævner han udtrykkelig, at der er en „jevn velvillig Giestfriehed overalt i Forening med blid upralende Elegance“. Han bemærker dog de høje priser på de fleste varer (f. ex. koster saltet flæsk 18 skilling pundet, det samme som fersk lax), og den påfaldende mangel på private og offentlige bogsamlinger. Derimod er der flere musikelskere og et mere end halvoftentligt privatteater; man var netop i gang med at organisere vintersæsonen (hvor bl. a. Feiltagelserne og Gulddaasen opførtes), og til åbningsforestillingen (som han dog næppe selv har overværet) skrev Pram en dramatisk prolog.

For alt dette forsømte Pram dog ikke sine pligter; han besøgte bl. a. konsul Moe på Stray, der gav ham mange værdifulde oplysninger, og gjorde sine betragtninger over havneforholdene. Set fra et landssynspunkt tillægger han ikke havnens opkomst så stor betydning, da den i ikke ringe grad er sket på Arendals bekostning, men planerne om at indrette en frihavn er interessante. Dens beliggenhed er fortræffeligt egnet, men når man tænker på den konkurrence en sådan havn vilde påføre København, er det naturligt nok, om planen vilde støde på modstand; og som forholdene er nu, kan man ikke tillade sig at have en frihavn, der ligger åben for enhver. Den sidste bemærkning er nok føjet til i sidste øjeblik; beretningen forelagdes i kollegiet den 30. oktober 1807,

og sikkert er det i lyset af dette efterårs begivenheder, at man skal læse disse linier: „Den vil formodentligen allermindst være at tænke paa at bringe til Virkelighed i et Tidsløb, da Britannien har taget Masken af og erklæret sig for en Røvernation. . .“

Den 5. november forlod han Christiansand, overskred grænsen mellem Mandals amt og Nedenes og kom om aftenen efter en lang dagsrejse i en let og skøn wienervogn helt til Hommedal (Landvik), hvorfra han dagen efter kørte den halve mil ned til det lille Grimstad. Videre gennem Øyestad til Frolands jernværk, hvor han bliver et par dage; efter den halvsløje sommer er vejret drilagtigt nok til at vise sig fra den bedste side; i den milde sol klynger sørlandsbyernes nette småhuse sig tæt til hinanden og til den snævre strandbred, dengang som nu. Men for det idylliske glemmer han ikke de barske realiteter: han bliver aldeles elektriseret ved tanken om, hvad en ildløs kunde forvolde i Arendal, hvor han opholder sig fra den 9. til den 12. november. Hvis der går ild i et hus, ser han ingen mulighed for at forhindre, at hele byen antændes; ydermere, da husene er bygget helt ud til vandet og skibene lægger til bogstaveligt talt udenfor døren, kan ikke engang skibene undgå ødelæggelsen – selv hvor der er en smule plads åben, er den brugt til tømeroplæg. Han vender da tilbage til en af sine yndlingstanker, at bygningen af stenhuse bør fremmes; indvendingen, at der mangler murere, afviser han; de skal nok komme, hvis der bliver anvendelse for dem. Det, der mangler, er en ordentlig teglværksindustri, og materialer til en sådan mangler ikke; der brændes tegl ved Tønsberg, og der kunde med lethed brændes flere og på flere steder. „En bestemt Anordning af Regieringen, hvorefter Træhuse ikke maatte taaes i Stæderne, vilde snart hæve dette Barbarie. Gode Murere bleve da ikke sieldne. . .“ På vejen til Risør undrer han sig over de mange tegltage, der er opført af hollandske tegl af mangel på hjemlig produktion. Han spørger sig om årsagen, men finder intet svar.

Jernværksejer Jacob Aall på Nes jernværk har indbudt Pram til et besøg, og vi får en lang skildring af virksomheden og af de humane forhold, der hersker for værkets arbejdere. Næsten enhver arbejder har sit eget hus, der vedligeholdes for værkets regning, og med så megen jord, at han kan holde en ko eller tre. Korn kan de købe til fast pris uanset markedsprisen; de får pension i deres alderdom, og der holdes skole til børnene; endelig er der gratis læge og medicin. På begge sider er der stor tilfredshed med forholdene.

Bortset fra et enkeltfænomen som dette synes Prams ideer ikke at få væsentlig nye tilskud; naturligt nok vil problemerne på steder, hvor vil-

kårene ligner hinanden, ofte være de samme, og gentagelser savnes ikke; f. ex. som nævnt om murtvangen og om befolkningstætheden. Måske har Pram også fået nok af kystegnene, der ikke i synderlig grad synes at have charmeret Dovrefjeldets søn. Men nu er også sørlandsrejsen og det gode vejr forbi, og i en „maadelig Kuling“ sejler han den 17. november fra Risør til Kragerø, et farvand uden læ og med lumske skær, forbi forbjerget Porten og skærene, der for den hylende brændings skyld kaldes Porthundene, gennem en vanskelig indsejling, hvor „behøves høyligen den velbekjendte Lods“ til det trygge bassin ved Kragerø. Her bliver han en dag og undrer sig over, med hvor liden energi fiskeriet drives – det eneste, der fanges med nogen alvor er østers, medens man lader fiskerne fra Bohuslen tage den prægtige makrel udfor Jomfruland.

Den 19. november rejste han til Langesund, hvor han bl. a. fandt lejlighed til at fremhæve Dankvart Normand, en bondekarl fra Drangedal, der havde lært honningkagebageri i London og i Langesund var blevet en holden mand ved denne virksomhed; tidligere havde man importeret denne „Lækkerpise, som Landalmuen finder særdeles Smag i“, og toldvæsenet, der ofte har vakt hans utilfredshed, får ved denne lejlighed en hvas sidebemærkning: „... skiøndt Toldregistrerne intet herom oplyse, – som de oplyse ingen Ting – maa Indførselen have været meget anseelig.“

Over Brevik rejste han til Eidanger, hvor han atter besøgte Jonas Rein. Han svarede ikke til det pramske ideal af den landøkonomiske sognepræst, jamrede derimod over sit ringe talent for landvæsenet; han ønskede sig brændende et bykald og bad Pram hjælpe sig dermed. Om det var ved hans hjælp, Rein i 1808 opnåede at blive forflyttet til Nykirken i Bergen, skal være usagt.

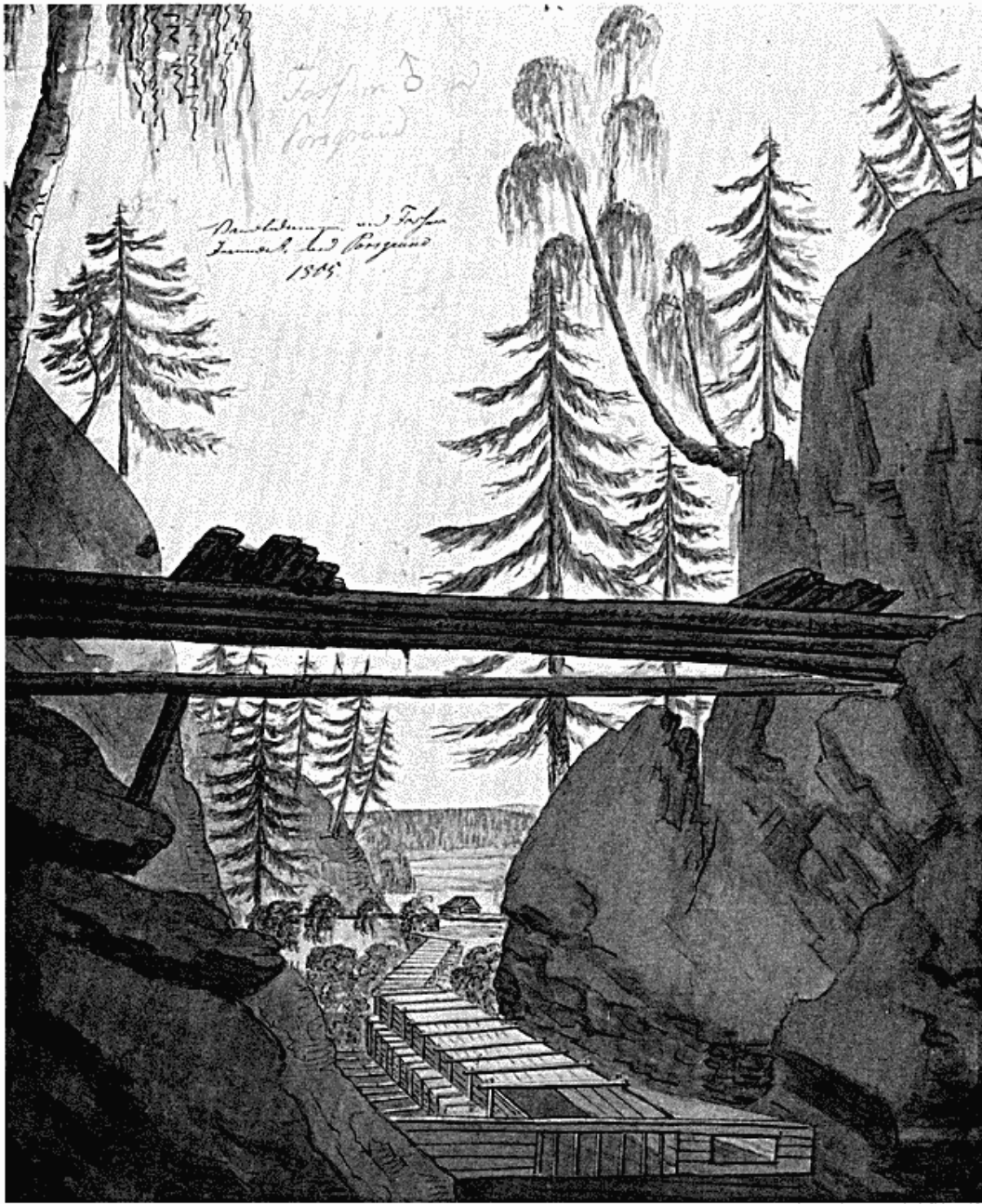
Det indtryk, som Skiensfjorden idag gør af en sammenhængende byorganisme, blev allerede Pram slået af. Grænserne mellem land og by var udviskede, og Langesund, Brevik og Porsgrunn var i virkeligheden en slags forstæder og ladepladser for Skien; dog var ladepladserne ved at vinde frem på Skiens bekostning, især Porsgrunn, hvor Pram foruden nyttig virksomhed fandt „den slebneste og ædelste Omgangstone“. Efter indbydelse opholdt han sig „deels i Skeen, dels paa Fossum Jernværk hos Amtmand Løvenskiold fra 22de til 28de November, da jeg fortsatte Reisen giennem Solum og Holden Sogn til Ulefos Saugbruge“. Undtagelsesvis er et par dages anvendelse uomtalt i beretningen, men der er næppe tvivl om, at de er tilbragt i præstegården i Sauherad, hvor han måske også med den kyndige pastor Grave ved sin side har forsøgt at samle indtrykkene fra Telemarken (Bratsberg amt); denne landsdel var ham jo bekendt fra flere kortere besøg, ikke fra eet længere ophold. Gen-

synet med indlandet har kendeligt oplivet ham; han går til angreb på Peder Claussøns og Torfæi løgnagtige og nederdrægtige skandskriveri om telemarkingerne. Tværtimod finder han, at den mentale kultur hos almuen står på en „synderlig og uventet skøn Fod“, og at „høieste Grad af Redelighed, Ordholdenhed og Retskaffenhed er det store Hovedtræk i Folkecharacteren. Did hører Troskab og Hengivenhed for Kongen, som for Fieldboen synes blandet med en Art af Religiositet, maaskee fordi Begreberne om Gud og Kongen saa ofte parres.“

Da han den 3. december for tredje gang rejste over Meheia, var det utvivlsomt med stor spænding overfor gensynet med det forarmede Kongsberg. Han havde engageret sig stærkt i de problemer, der knyttede sig til sølvværkets nedlæggelse, men han fik nu en tydelig tilkendegivelse af, at hans mulige observationer var uønskede af rentekammeret, som på sin side ikke kunde være uvidende om, at Pram ikke delte dets synspunkter. Vrede og bitterhed på egne og på den nødstedte befolknings vegne lyser igennem beretningens officielle sprogbrug:

„Det Kongelige Collegium vil behagelig erindre, at jeg havde anseet det for Pligt, at bede Samme tilkjendegive Rentekammeret, at jeg efter allerhøieste Befaling gjorde en Rejse i Norge, hvorved jeg kom til at lægge Vejen over det Kongsberg, hvor der i Følge et offentligen kundgjort Kongebud af 10de Julii 1805, handlede om nogle tusinde formedelst Sølvværkets Nedlægning brodløse Menneskers Sysselsættelse ved ernærende Industriens Anlæg, – og at jeg tilbød mig at modtage, og efter Evne udføre, hvad bemeldte Kammer under disse Omstændigheder maatte have at opgive mig, udsendt fra Hans Majestæts Oeconomie-Collegio i det Ærinde at indhente og til Collegium indgive Efterretning og Bemærkninger over alle forekommende Gjenstande af almeen oeconomic Vigtighed – ligesom og at meervelmeldte kongelige Rentekammer ved Skrivelse af [dato mangler] samme Aar behagede at svare, at det vel „*ej endda havde været betænkt paa, med hvad Slags Industrie det skulde søge at sysselsætte og ernære de ved Sølvværkets Nedlæggelse brodløse Mennesker* (hvilket at betænke dog efter Kongens Befaling havde været Hovedgjenstand for en egen dertil nedsat Commissions Overvejelser, som allerede da havde indgivet sine Forhandlingers Resultater til Kammeret) men at det *desaarsag ikke vidste at opgive* noget, hvorom det kunde ønske Underretning.“

Forsåvidt kunde han godt rejse videre med det samme, da han ikke vilde komme i den pinlige situation at anmode nogen øvrighedsperson om oplysninger, som denne efter rentekammerets ordre måtte afholde sig fra at meddele, men han blev der dog i en uges tid, optaget af familie-

„Vandledningen ved Fossum Jernværk ved Porsgrund“. Laveret pennetegning af O. J. Rawert, der i 1805 berejste tildels de samme egne som Pram. Kgl. Bibl.
Originalens størrelse: 44 × 36 cm.

besøg (han havde tre kusiner på Kongsberg) og samtaler med bergmester Steenstrup, der åbenbart har haft hans fortrolighed, om den betrængte bys fremtid. Endnu et besøg hos digteronklen i Eiker, og han forlod disse egne, savnet af kusinerne, som det ses i fine og rørende breve fra Cousine Bella (Thomas Rosing Stockfleths unge datter, søster til Sophie Baumann på Hakadals værk); nogle dage tilbragte han i daglig omgang med den kort efter afdøde amtmand Rafn i Drammen og kørte den 17. december i Stockfleths slæde op foran Thoms' gæstgiveri i Christiania.

Her havde han fået kollegiets tilladelse til at blive i nogen tid af private grunde. „Mit Ophold fra den Tid jeg ankom til Christiania indtil jeg derfra tiltraadte Nedrejsen varede saaledes fra 20de December 1805 (således beretningen; iflg. Thoms' regning er han allerede ankommet den 17.12.) til 28de Martii 1806 dog saa, at jeg i den Tid, foruden adskillige mindre Excursioner, gjorde tvende større, fra 13de til 28de Februar til Tønsberg, Ejdsfos og Hasle-Jernværker, med mere; og fra 3die til 20de Martii til Edsvold, Hedemarken, Grundsæt Marked i Østerdalen, Toten og Hakkedalen, alt med stadigt Hensyn paa de mig foreskrevne Øiemeed“. Da det her for en stor del drejer sig om besøg på tidligere besøgte steder, er beretningen for denne periode mere fragmentarisk.

Da han nu havde fået tilstået nogen tids privatliv, drog han gerne til Fladeby for at fejre jul og nytår på traditionel vis. Selv bidrog han til festlighederne med en julesang 2. juledag og med et „optog“: Ennuien og Julen paa Fladeby, en norsk Julespøg.

Af Thoms' regning fra 17.12 til 14.2 ser vi embedsmanden på tjenesterejse. Med en vis misundelse må Prams nutidige kolleger se, hvor mange gode flasker vin, der kunde blive råd til af diæterne: et måltid mad med en halv flaske vin og efterfølgende kaffe er opført med 3 mk 8 sk, hvoraf kaffen – der altid har været dyr – noterer sig for den ene mark. En enkelt gang trakterer justitsråden, hvad der kan aflæses af regnskabet for den 11. februar:

til Aften 5 Personer.....	2 rd 2 mk	-
Thee	- 3	- 8 sk
Ponsch 2 but. Langk[ork] 1 but. Bourg....	4 rd	- -
Brændeviin og Rom.....	1	- 8 -
Kortpenge	1	- - -

I begge de to større udflugter fra Christiania indgik der familiebesøg; på vejen fra Eidsfoss til Hassel jernværk måtte han passere Eiker, og

rygtet om hans tilstedeværelse nåede snart til præstegården i Sauherad. Den stakkels moster var helt fortvivlet ved tanken om, at hun netop havde været halvvejen til Kongsberg og gerne havde gjort resten af vejen for endnu en gang at se sin søstersøn.

Også på Toten besøgte han sin familie, fasteren og hendes søn, kartografen, overkvartermester Niels Darre, med hvem han havde vigtige sager at afhandle vedrørende Norges økonomiske kortlægning; Pram understøttede kraftigt fætterens arbejdsplaner overfor kollegiet, men krigen og Niels Darres tidlige død afbrød arbejdet.

På den samme tur besøgte Pram Grundset marked ved Elverum, et af Norges største markeder, og han påpegede det ønskelige i en købstads anlæggelse på Hedemarken. Han foreslog som det bedst egnede sted Hamar, hvor der i middelalderen havde været en købstad, som krig og ulykker havde udslettet; byen blev virkelig genoprettet i 1848.

Da Pram den 28. marts 1806 rejste fra Christiania, begyndte foråret og dermed det slette føre, og rejsekærren, som var nystandsæt og malet sort med gule lister, kom kun langsomt frem; først den 14. april kom han til Göteborg. Han blev der i nogle dage og konstaterede, at han under sit forrige ophold havde benyttet tiden så godt og fået så gode oplysninger fra den fortræffelige vicekonsul Carlson, at han ikke havde meget at tilføje. Derimod vilde han gerne se det bomuldsspinderi, som fabrikør Fredrik Hummel havde anlagt på en bondegård, Kullen, i Lerum sogn. Hummel indbød ham beredvilligt dertil, og han fik lejlighed til at beundre den Alströmerske landevej gennem Sävedalen derud. Han befandt sig vel derude som han i det hele taget gjorde det i Sverige; skønt Hummel er en ganske gennemsnitlig middelstandskøbmand, viser han sin gæstfrihed på en så diskret måde, at gæsten ikke føler sig tynget deraf. „Men temmelig lignende er uden Tvivl Maaden i de allerfleste af denne saa fine, saa godmodige Nations Huse, ej blot dens slebner, den paa Menneskeomgang saa at sige udlærte Verdens, men alle, som følge Nationens Aand og Sæder.“

Den 21. april rejste han fra Göteborg og krydsede den 27. Sundet for hjemgående.

Det var åbenbart kollegiets mening, at Prams rejse skulde fortsættes med et tredje afsnit, Bergens stift, der sluttede ringen med en vestkystrejse fra Hardangerfjord til Søndmøre. Forberedelserne synes at have været langt fremme, og der bestod blot en lille uenighed mellem Pram og kollegiet om rejsemåden. Kollegiet vilde have ham til at rejse til søs til Norge, hvad justitsråden tydeligvis ikke har yndet; det var billigere,

mente kollegiet, men mere usikkert, mente Pram. Han indrømmer (i brev til kammerherre Sehested den 24.6.1806), at man kan have held til at komme fra København til Skien på 1 à 2 dage, men man kan også være så meget desto uheldigere – iår, siger han, er ingen kommet derop på under 4 uger. De 12–14 dage ad landevejen giver en sikrere beregning, og Pram gyser ved tanken om uvirksomheden på søen. Men forresten må han afsted inden 14 dage, hvis det skal være iår; han beregner 69 dage fra Skien gennem Telemarken til Hardanger og langs kysten til Romsdalen; d.v.s. at han ikke regner med kystrejser efter 1. oktober. Kan dette ikke lade sig gøre, vil han foretrække at udarbejde beretningen om sine foreløbige resultater og derefter afslutte rejsen.

Således blev det, men som nævnt kom bombardementet og dermed helt ændrede forhold, inden rapporten var færdig, og den sidste etape blev aldrig gennemført. Prams rejseberetning, der skulde have været et oplæg til økonomiske reformer i Norge, fik i stedet kun historisk betydning. Problemerne optog ham dog stadig, hvorom forskellige ytringer hos bl. a. provst Fr. Schmidt vidner, således f. ex. i en dagbogsoptegnelse fra 6.3.1811: „Fra Auctionen gik jeg til Pram, der holdt mig varm i to stive Klokketimer med Forelæsninger om Cours, og med statistisk-økonomiske Betragtninger over Norge, som da faldt i meget maadelig Jord. Han er den samme snurrige Person, som han altid har været.“

Schmidt rådede også i 1817 Pram til at sende sine norske statistikker til Stortinget, da det gik skralt med subscriptionstegningen på den stort anlagte udgave af hans værker, selvom biskop Plum ledsagede de eksemplarer af subscriptionsindbydelsen, der gik ud i Fyns stift med påtegningen: „Denne fra saa mange Sider af Videnskaberne fortiente Forfatter behøver ikke min anbefaling. Kunde en Samling af hans Skrifter, besørget af ham selv, udkomme, var det Vinding for Literaturen, og for ham et Beviis paa vor Erkiendtlighed“.

Det frie Norge skuffede ham som bekendt også; men glemt var han dog ikke: I Wergelands 17-mai-farce „Norge i 1800 og i 1836“ står han sammen med Bernt Anker og Enevold Falsen som en af den norske friheds fædre.

Vi har set, at Pram allerede i 1804 søgte sig til Vestindien, og også efter sin afskedigelse i 1816 ansøgte han forgæves om stillingen som toldforvalter på St. Croix. Disse ansøgninger var uden tvivl dikteret af økonomiske vanskeligheder, mod hvilke en vestindisk ansættelse åbenbart har været anset for et sikkert remedium. Tilsidst lykkedes det for Pram: i oktober 1819, få dage efter hustruens død, udnævntes han til toldforvalter på St. Thomas, og den 10. april følgende år tog vennerne afsked

med ham ved en fest på Skydebanen med over hundrede deltagere. Taler og sange er optrykt i Rahbeks udgave af skrifterne, således bl. a. Oehlenschlägers:

Vi sjunge til Afsked en lystelig Qvad,
I den sig ei Veemod skal blande.
Snart atter til Absalons ældgamle Stad
Hr. Christen sin Snække lar stande.
En Olding i Alder, en Yngling i Blod,
Ei Havet forfærder hans driftige Mod.

Rahbek har foruden denne optrykt tre andre, men påfaldende nok ikke det eneste af disse lejlighedsværker, der har vundet almengyldighed: Grundtvigs Langt højere Bjerge. Ganske vist var Grundtvig Jens Kragh Høsts „litterariske Modstander“, som Høst udtrykker sig i sine Erindringer (1835) p. 128, men ejendommeligt er det alligevel, at han i sin nekrolog i „Statsvennen“ 10.2.1822 ejheller nævner Grundtvig blandt lejlighedsdigterne, når dog poetæ minores som Sommer og Wendt omtales. Grunden kan dog også være den, at Høst kun har fremhævet de forfattere, hvis sange direkte havde Prams afsked til genstand. Hvilken Sommer, der her optræder som forfatter, er usikkert; C. H. Sommer og H. G. K. Sommer havde begge tilknytning til Norge og optrådte begge som lejlighedsdigtere, men pastor, dr. theol. M. Sommer i Sorø kan heller ikke udelukkes. Grundtvigs sang er trykt i et sanghæfte til lejligheden, som Nyerup besørgede, og endda som nr. 1; men i et exemplar, som Steffen Heger har givet sin søn Johan Carl Peter, er med blyant bemærket: Burde været 8 og ikke 1. Sangen er da åbenbart blevet sunget sidst, måske efter at de fleste har forladt festen, eller – hvem ved – slet ikke?

Dermed må det have sig, som det kan. Men væsentligere er det, at Grundtvig tydeligvis slet ikke har haft *nordmanden* Pram i tankerne; det billede af fædrelandet, som sangen tegner: slette og grønhøj, bøgene gro ved strand, passer i langt ringere grad på Prams fødeland end modsætningen: Langt mere af malmen så hvid og så rød fik *andre*. . . Dette understøtter Hans Brix' fornemmelse af (*Analyser og Problemer* VI, 1950, p. 152), at sangen slet ikke er blevet til med denne anledning for øje, men er en frugt af nationalsangskonkurrencen fra året i forvejen.

Skibet Cecilia Dorothea, ført af kaptajn og dannebrogsmænd Jens Møller, førte Pram velbeholden til St. Thomas, men klimaforandringen tog for hårdt på ham; vi ser i hans skildringer derovre fra, og ikke mindst i hans beretninger om et besøg i New York, at hans optagethed og re-

ceptivitet er usvækkede, men hans helbred gik rask ned ad bakke, og allerede den 25. november 1821 døde han.

Hvorhen Prams tanker har vandret i hans sidste år på St. Thomas, vil forblive forborgent. Uden tvivl til Skydebanen og Emilies kilde nu og da. Men vi skulde vist fejle meget, om indledningsordene i hans ungdomsdigt „I Anledning af Justitsraad og Rector Herslebs Død“ ikke også kunde passe på forfatteren selv:

Til Eder flyer, I Norges elskte Dale,
 Fra fjerne Egn hver Normands Hjerter hen;
 Fra Eder skilt det dysses ei i Dvale,
 Saa Ønsket jo hos Eder er igjen.
 Til Søndens Egn os Eders Savn forfølger;
 Utrætteligt det følger vore Spor
 I fremmed Land, og gjennem Havets Bølger:
 Ved ingen Kyst for Normand Lotos groer.

Kilder til Norgesrejsen. Foruden selve rejseberetningen findes i Rigsarkivet en samling breve til kollegiet, der alle er kopieret i Add. fol. 162-163 (i Kgl. Bibl., overført fra Universitetsbiblioteket i 1938), som imidlertid indeholder flere end disse; brevsamlingen i Rigsarkivet har tidligere tilhørt Kgl. Bibl. (Ny kgl. saml. 4°, 1549 c), men overførtes til Gehejmearkivet (nu Rigsarkivet) i 1888. Her findes også en del af indholdet i Add. fol. 176 (embedsskrivelserne); hovedstykket heri er Prams egenhændige manuskript til beretningen om den første rejse; dog kun det i den endelige beretning bevarede, ikke den angiveligt undertrykte beretning om oprejsen og tangbrændingen. Dog findes der bag i manuskriptbindet forskellige papirer, deriblandt en indholdsfortegnelse til *hele* beretningen om rejsen 1804-05; dens første bind har således foreligget i samme form som fortsættelsen.

Resten af Add. fol. 176 findes i Kgl. Bibl., overført fra Universitetsbiblioteket i 1938. Af særlig interesse er i denne forbindelse læg nr. 9, der vedrører storkøbmanden Bernt Anker, den mest fremtrædende skikkelse i Norges florissante handelsperiode; Pram var hans litterære executor. I Kgl. Bibl. findes med signaturen Ny kgl. saml. 4°, 1581 e Prams egenhændige manuskript til beretningen om den anden rejse, hvortil slutter sig Ny kgl. saml. 4°, 1581 f, indeholdende tabeller til Christianssands stift og Telemarken; disse to bind er erhvervet på auktionen efter industrihistorikeren O. J. Rawert (1786-1851). Endelig findes der også i en samling af diverse Pramiana (Ny kgl. saml. 4°, 2272) forskelligt vedrørende Norge.

Christen Pram. Kobberstik af A. Flint efter en formentlig tabt tegning af Thorvaldsen. Titelbillede til *Minerva* 1795 II. – Originalens størrelse.

Rejseberetningen indeholdtes før overførslen til Rigsarkivet i samlingen *Additamenta* i Universitetsbibliotekets håndskriftsamling (4° 303–310); i samme samling (nu i Kgl. Bibl.) findes tillige en kopibog (fol. 162–163), indeholdende kopier af breve og rapporter; heraf er især nr. 163 vigtig, da den erstatter det tabte første bind af rejseberetningen, bl. a. med rapporten om tangbrændingen. Alle disse numre har været benyttet af Jens Kraft ved udarbejdelsen af hans „*Topographisk-statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*“ 1–6 (1820–35), uden at der dog i nævnte værk er gjort rede derfor. I det meste af udarbejdelsestiden har Kraft haft Prams værk ved hånden, hvad der ses af et par bemærkninger i C. C. Rafns håndskrevne katalog over *Additamenta* (i Kgl. Bibl.s arkiv). Ved fol. 162–163 står der: „Disse Bind ere i Prof. Rasks sidste Tid (han var universitetsbibliotekar indtil sit dødsår 1832) nedsendte fra Norge fra Hr. J. E. Kraft, Litteraturlexikonnets Medudgiver, som laante. Hans Beviis for dem fandtes ikke, heller ikke nogen Oplysning om dem. 14.

Jan. 1833. Madvig.“ Gåden opklaredes dog hurtigt; allerede den 26. marts skriver Rasks efterfølger Madvig ud for 4° 303-310: „Om N. 303-310 gjelder det ved N. 162-163 af Haandskrifter i Fol. Bemærkn. Bureauchef Krafts Beviis af 4. Septbr. 1824 er siden fundet forlagt i en Skuffe i Manuscriptværelset.“

Det bør tilføjes, at der i Det norske Kjeldeskrift-institut (i Kjeldeskriftfondets manuskripter) findes en afskrift af såvel rejseberetningen som kopibøgerne, foretaget i halvfjerdsere af fhv. sognepræst til Tranø Carl T. Schmidt; han skriver 26.10.1873 til senere rigsarkivar Birkeland, da leder af kildeskriftfondet, at han vilde ønske, denne også vilde få ham kær, så Prams værk måske „endnu kunde see Lyset og opleve Trykning ved Stortingets Understøttelse, om hvilken allerede Provst Schmidt tilraadede Pram at ansøge.“ Pram sørgede dog selv for, at en del af beretningen blev offentliggjort; i Handels- og Industritidenden tryktes i årene 1812-14 udvalgte kapitler, tildels omarbejdet og forkortet. Da Norge afstodes, ophørte denne artikelserie. Det er utvivlsomt i forbindelse hermed, at Rawert er kommet i besiddelse af Prams manuskript; han var i disse år medredaktør af Handels- og Industritidenden.

En mængde forarbejder og notater under rejsen indeholder ms. fol. 512 i Universitetsbiblioteket i Oslo, tre store kapsler. Heri befinder sig også de nævnte rejseregnskaber foruden en stor del breve til Pram, modtagne under rejsen. Den største samling breve til Pram findes dog i Prams arkiv, der tilhører Bakkehusets manuskriptsamling, som opbevares i Frederiksberg kommunebibliotek. Dette arkiv købtes efter Prams død af litteraten N. C. Øst, og en del deraf blev trykt i Østs „Materialier til et dansk, biographisk-literarisk Lexicon“ (1835-37). Senere erhvervedes arkivet af den flittige samler, litteraturhistorikeren Nicolaj Bøgh, hvis arvinger overlod samlingen til lederen af Bakkehuset, dr. phil. Louis Bobé. En fortegnelse over de vigtigste korrespondenter findes i H. Blom Svendsen: Norske brev i Kjøbenhavn (Norsk slekthistorisk tidsskrift V, 1938 p. 70-72).

Efterskrift. I indledningen nævntes det som et formål med denne artikel at give en nøgle til det store utrykte materiale, da en offentliggørelse næppe kunde imødeses. Under udarbejdelsen forlyder det imidlertid, at man vil gøre endnu et forsøg på at gennemføre en udgivelse af Prams rejseberetning; det må da håbes, at de foregående siders påvisning af den rigdom af oplysninger, der skjuler sig i Prams værk, vil kunne understøtte planernes virkeliggørelse.